ISSN: 2822-048X (Online)

วารสารธรรมเพื่อชีวิต
Journal of Dhamma for Life

(Peer-reviewed & Open Access Journal)

ปีที่ **28** ฉบับที่ **2** (เมษายน-มิถุนายน **2565**)
VOLUME 28 NO. 2 (APRIL-JUNE 2022)

วารสารธรรมเพื่อชีวิต
Journal of Dhamma for Life

มูลนิธิพุทธศาสนศึกษา
วัดบุรณศิริมาตยาราม

ธรรมะเปลี่ยนชีวิต

ทำความดี
ละเว้นความชั่ว
ทำจิตใจให้บริสุทธิ์

สารจากบรรณาธิการ

วารสารฉบับนี้ เป็นปีที่ 28 ฉบับที่ 2 ของการดำเนินงานวารสารธรรมเพื่อชีวิต ซึ่งวารสารได้ดำเนินการรับใช้สังคมด้วยการเผยแผ่คำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนา และส่งเสริมองค์ความรู้ด้านการวิจัย และวิชาการ เพื่อเป็นแหล่งเผยแพร่ส่งเสริมและสนับสนุนให้คณาจารย์ นักวิจัย นักวิชาการ และนิสิตนักศึกษาตลอดจนบุคคลภายนอกที่สนใจ ได้มีโอกาสนำผลงานวิชาการและงานวิจัยในสาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์อีกทั้งแขนงวิชาที่เกี่ยวข้องได้แก่ พระพุทธศาสนา ปรัชญา ศิลปะ ศาสนา ภาษา วัฒนธรรม รัฐศาสตร์ รัฐประศาสนศาสตร์ นิติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ การจัดการบริหารธุรกิจ พัฒนาสังคมและการศึกษา และสหวิทยาการด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ และ เพื่อเป็นสื่อกลางแลกเปลี่ยนเรียนรู้งานด้านวิชาการ ประสบการณ์และเป็นแหล่งอ้างอิงในการเผยแพร่บทความของนักวิจัย นักวิชาการ นิสิต นักศึกษาและบุคคลทั่วไปที่สนใจ

ขอขอบคุณสมาชิกทุกท่านที่ให้การสนับสนุนการดำเนินงานของวารสารธรรมเพื่อชีวิต เป็นอย่างดีทั้งผู้แต่งที่ส่งบทความงานวิจัยและงานวิชาการเข้ามาเพื่อเผยแพร่ ผู้ทรงคุณวุฒิที่กรุณาสละเวลาในการประเมินบทความงานวิจัยและงานวิชาการ เพื่อให้เกิดการปรับปรุงคุณภาพของงานให้ดียิ่งขึ้น ทั้งหมดนี้มีส่วนเป็นอย่างมากในการพัฒนาผลงานวิชาการและช่วยให้ผลงานได้รับการเผยแพร่อย่างมีคุณภาพทางวิชาการ ต่อไป

พระสุทธิสารเมธี, ผศ.ดร.
บรรณาธิการบริหาร

วัตถุประสงค์ของวารสาร (Aims of the Journal)

วารสารธรรมเพื่อชีวิตเป็นวารสารวิชาการมีวัตถุประสงค์ ดังนี้ 1) เพื่อเผยแผ่สาระธรรมของมูลนิธิพุทธศาสนศึกษา 2) เพื่อพัฒนาวารสารให้มีคุณภาพทางด้านวิชาการและเป็นไปตามเกณฑ์มาตรฐานของศูนย์ดัชนีการอ้างอิงวารสารไทย (TCI) 3) เพื่อเป็นวารสารที่ได้มาตรฐานสำหรับตีพิมพ์ผลงานของสมาชิกมูลนิธิและบุคคลทั่วไป

ขอบเขตเนื้อหาการตีพิมพ์ (Scope of the Journal)

ขอบเขตเนื้อหาที่วารสารเปิดรับ ได้แก่ 1) ด้านพระพุทธศาสนา 2) ด้านปรัชญา ภาษา ศิลปวัฒนธรรม 3) ด้านรัฐศาสตร์ รัฐประศาสนศาสตร์ นิติศาสตร์ 4) ด้านเศรษฐศาสตร์ บริหารธุรกิจ 5) ด้านศึกษาศาสตร์ ครุศาสตร์ รวมถึงสหวิทยาการด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

รูปแบบการการตีพิมพ์ (Process of Publication)

กองบรรณาธิการให้ความสำคัญต่อกระบวนการจัดทำวารสาร ตั้งแต่การคัดเลือกบทความ การประเมินคุณภาพจากผู้ทรงคุณวุฒิ โดยมีอย่างน้อยบทความละ 3 ท่าน ในสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เป็นไปตามมาตรฐานทางวิชาการ โดยเป็นการประเมินในรูปแบบการปกปิดชื่อผู้ประเมินและผู้เขียน (Double-blind Peer Review) และบทความต้นฉบับต้องไม่เคยตีพิมพ์หรืออยู่ระหว่างการพิจารณาจากกองบรรณาธิการหรือผู้ทรงคุณวุฒิเพื่อตีพิมพ์ในวารสารอื่น

ภาษาที่รับตีพิมพ์ (Languages)

ภาษาไทย และภาษาอังกฤษ

การกำหนดตีพิมพ์ (Publication Frequency)

กำหนดเผยแพร่ปีละ 4 ฉบับ (ราย 3 เดือน)

ฉบับที่ 1 มกราคม-มีนาคม
ฉบับที่ 2 เมษายน-มิถุนายน
ฉบับที่ 3 กรกฎาคม-กันยายน
ฉบับที่ 4 ตุลาคม-ธันวาคม

กองบรรณาธิการ

บรรณาธิการ

พระสุทธิสารเมธี, ผศ.ดร.	มูลนิธิพุทธศาสนศึกษา วัดบุรณศิริมาตยาราม

กองบรรณาธิการ

พระมหาจักรพล อาจารสุโภ, ดร.	คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
พระมหาสุทธิชัย มนฺตชโย, ดร.	มูลนิธิพุทธศาสนศึกษา วัดบุรณศิริมาตยาราม
พระมหาวีรชัย วีรชโย	มูลนิธิพุทธศาสนศึกษา วัดบุรณศิริมาตยาราม
ผศ. ดร.สมบูรณ์ วัฒนะ	วิทยาลัยศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล
ผศ. ดร.สุณี เวชประสิทธิ์	คณะพยาบาลศาสตร์เกื้อการุณย์ มหาวิทยาลัยนวมินทราธิราช
ผศ. ดร.ฉัตรวรัญช์ องคสิงห	วิทยาลัยนวัตกรรมสังคม มหาวิทยาลัยรังสิต
ผศ.จงรักษ์ ศุภกิจเจริญ	มูลนิธิพุทธศาสนศึกษา วัดบุรณศิริมาตยาราม
อ. ดร.เพ็ญศรี บางบอน	คณะบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยชินวัตร
อ. ดร.ประภาส แก้วเกตุพงษ์	คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
อ. ดร.สุรชัย พุดชู	คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
อ.สุประภา ศรีทอง	มูลนิธิพุทธศาสนศึกษา วัดบุรณศิริมาตยาราม

ฝ่ายประสานงานและจัดการ

พระมหาจักรพล อาจารสุโภ, ดร.	คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

ฝ่ายกฎหมาย

นายเกริกชัย ส้มเขียวหวาน	มูลนิธิพุทธศาสนศึกษา วัดบุรณศิริมาตยาราม

ฝ่ายออกแบบปกและจัดรูปเล่ม

พระมหาจักรพล อาจารสุโภ, ดร.	คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
พระมหาวีรชัย วีรชโย	มูลนิธิพุทธศาสนศึกษา วัดบุรณศิริมาตยาราม
อ. ดร.สุรชัย พุดชู	คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

สารบัญ (Content)

สารจากบรรณาธิการ		a
สารบัญ		d
บทความวิจัย		
1.	■ Practical Ways of Humanistic Life in Theravada Buddhist Perspective Ven. Vilasaka	1-15
บทความวิชาการ		
2.	■ The Nature of Rebirth Buddhist Perspectives Ven. Jandhimar and Phramaha Chakrapol Acharashubho Thepa	16-28
3.	■ ชีวิตตามทรรศนะของพุทธปรัชญา พระครูปริยัติธำรงคุณ, ภิกษุณีรตน ธัมมเมธา และ ปิยะนุช ศรีสรานุกรม ■ Life Perspective of the Buddhist Philosophy Phrakhrupariyatthamrongkun, Bhikhuni Rattana Dhammameatha, and Piyanuch Srisaranukrom	29-45
4.	■ ปรัชญาศาสนาพราหมณ์-ฮินดู พระมหาเกรียงศักดิ์ กิตติปุญโญ ■ Philosophy of Brahmanism-Hinduism Phramaha Kriangsak Kittipunyo	46-58
5.	■ คติความเชื่อพุทธปรัชญาที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง พรสวรรค์ ครองบุญ ■ Buddhist Beliefs and Philosophies Appearing in the Murals Phornsawan Krongboon	59-74

Practical Ways of Humanistic Life in Theravada Buddhist Perspective

Ven. Vilasaka*
Acharya Nakarjuna University, A.P., India

Received: 12/02/2022
Revised: 17/03/2022
Accepted: 20/05/2022

Corresponding Author Email: vilasaka.874@gmail.com*

Cite: Vilasaka. (2022). Practical Way of Humanistic Life in Theravada Buddhist Perspective. *Journal of Dhamma for Life*, 28(3), 1-15.

Abstract

The research article aims to study the concept of humanism involved the practical ways of humanistic life in Theravada Buddhist perspective. there are formed as sentient beings by two mental and physical aggregates. There is no human being without emotion. That is why Abhidhamma philosophy revealed about six Temperaments that are motionable in every human being regarding human nature. Those are Raga, Daso, Moha, Sadha, Buddhi and Vitakka. They are called Carita in Pali.

Carita signifies a person's intrinsic nature or innate style, revealed when one is in a normal state without being preoccupied with anything. The temperaments of people differ owing to the diversity of their actions. Habitual actions tend to form particular characters as ways of practice. Rāga or lust is predominant in some, while dosa or anger, in others. Most people belong to these two categories.

According to the Philosophical point of view, different men have different kinds of philosophy. So, People have nothing in common in a turn of mind and phrase each other. According to Myanmar said, many men have many kinds of characters.

Keywords: Practical Ways; Humanistic Life; Theravada Buddhist

1. Introduction

Humanism and Buddhism have a nature of homonym. They opposed each other. Why is humanism considered to be a Western concept? Buddhism arose in India in the fifth century in Asia. In humanism, there is no "God" and no "external divine agency" (Kakati, 2012) between humans and the physical environment. They believe everything must be based on reason, human experience, effort, and dignity. Humans have to determine themselves for their fate.

In Buddhism, humans have to rely on themselves for their release from suffering. There is no savior to rely on. God is a fundamental delusion. Humans have no obligation toward God or to obey any supernatural agent. To believe in God is to disbelieve in oneself. Buddhism does not demand blind faith from its adherents. It must be confidence based on knowledge. The Buddha, as a Teacher, instructs us, but we ourselves are directly responsible for our purification. The Buddha gives instructions on how individuals should conduct themselves in various suttas. We may see in Mangala-sutta, Metta-sutta, Parabhava-sutta, Singala-sutta, Gosinga-sutta and many other Jatakas etc. (Lysenko, 2018).

The great humanism of Buddhism is thus "Dhamma is a dhamma of justice for all". Then the Buddha exhorts: "Abide with oneself as an island, with oneself as a Refuge. Abide with the Dhamma as an island, with the Dhamma as a Refuge". Seek no external refuge. A humanistic philosophy refers to a few specific ideas. Humanistic thinkers aren't religious. They don't believe in a "God," "soul," or "afterlife in Heaven, Hell". This philosophy is called humanism (Wahl, 2019). They believe that we only have this life that ends forever when we die. As regards this, we see here the totally discrepancy between humanism and Buddhism. In Buddhism, all life is in a cycle of death and rebirth called samsara. This cycle is something to escape from. Buddhists believe in karma or 'intentional action'. By developing concentration and wisdom, Buddhists hope to either gain enlightenment or ensure a better future for themselves.

2. Research Problems Statement

Today, we are living in the world of diversity in culture, character, faith and political and economic system. In this world, different people may have different opinions on different problems. There will be no final solution to our human problems. In the Buddha's message, "The world is blind, the world is unstable, and the world is burning internality and externality". In the world history, we have seen much bloodshed due to the power of craving and ignorance. So, beings make violence each other, the Dhammapada pointed out thus "Animosity cannot be eradicated by animosity. Violence is never ceased by violence. Hatred is never ceased by hatred". This is the eternal law.

3. Research Objectives

The present research aimed to study the concept of humanism as the Buddha regarding Theravada treasure

1) To focus on the practical aspects of humanism and ethics
2) To understand the role of Buddhist morals and ethics, human society
3) To understand the role of human action
4) To trace out the issues and gaps in the theory and practice of certain humanistic values.

4. Scope and Limitations

This research work focuses on human manners and mentions the motive of the human characters. One's thought, and deed is related to each other. Only when good thought begets good deed. Apart from that, good begets good, and evil begets evil. We should recognize the thought and why in our daily activities because they become words. We should recognize the words why, because they become conduct. We should recognize the conduct why because, they become a habit. We should recognize the habits why because they become characters or temperaments. We should recognize the characters

or temperaments why because they become deeds. This re-rapprochement of study is remarkable notes from the scope and limitation of Buddhist literature.

5. Research Methodologies

In this study, I have used analytical, critical, descriptive, and philosophical methods to define the human being, the factors needed for human birth, the diversity of human types, and the different manners and concepts of individuals. Moreover, human value and dignity are reviled as modes of a humanistic world. For every human success, there is no supernatural agency, creator, or savior between humanity and the environment. We are directly responsible for our purification. The studies of material have been collected from different books of Buddhism and other books written by some scholars. The secondary references mostly referred to some modern works, conference articles, journals, and books.

6. Literature Review

6.1 Humanism and Buddhism

In humanism, there is no external divine agency between human beings and the physical environment. In Buddhism, humans have to rely on themselves for their release from suffering. There is no external authority or savior to rely on. The existence of a supreme creator, God is a fundamental delusion.

In secular humanism, there is no role of God or any divine agency, and everything must be found in reason and human experience. Humans themselves determine their fate. Thus, in Buddhism, humans have no obligation toward God or to obey any supernatural agent, to believe in God is to disbelieve in oneself.

Buddhism does not require blind faith from its followers but rather knowledge-based confidence. A Buddhist seeks refuge in the Buddha because he discovered the way to salvation. A Buddhist does not seek the Buddha in the hope of being saved through personal purification. The Buddha makes no such assurance. A Buddha does not have the

ability to cleanse the impurities of others. It was impossible to purify or defile another. Although the Buddha, as a Teacher, instructs us, we are solely responsible for our own purification. The Buddha is not a savior but a teacher and model of the good life.

Buddhism, as a secular religion, proclaims a just society. The Buddha gives instructions on how individuals should conduct themselves in various suttas. We may see in Mnagala-sutta, Metta-sutta, Parabhava-sutta, Singala-sutta, Gosinga-sutta and many other Jatakas etc.

6.2 The Motive of Sensuous World (Kāma-Loka)

Kama-Loka is the sensual world of the three Lokas. It has eleven levels of life that are all about sensual pleasure. They built their bodies from all five aggregates. So, they are called "Pancavokara-Bhumi," the physical and mental aspects of being. In the eleven Kama-Lokas, Manussa-Loka is one of the places where we live or were born. The word Manussa-Loka is divided into two words: Manussa and Loka. Manusia means "human being." Loka means her birthplace. That is why Manussa-Lok is the human birthplace, the human world. Otherwise, it is the mass of human beings.

The Buddha has taught this teaching "Ye dhammā hetuppabhavā" to Assaji Thera in the Vinaya canon. For all Buddhists, what is One of the main tenets in the Buddha's Teachings is that all things happen due to a cause. Here, all things are meant as "Paññcakhandhā", "the mass of mentality and physicality" (Fraser, et al, 2020). These two phenomena are one process in this regard of birth and death. The Law of Causality says that after you die, you are born again right away. Death pronounces the end of a phase of kamma and at that point the beginning of the next phase of kamma gives immediate rebirth in another plane of existence as examined by the quality of the kamma arising at that moment in time.

By the universal Law of causality, death is followed by immediate rebirth in one of the thirty-one planes of existence due to the previous kamma. That is to say that a

being arises in the appropriate sphere, in which past conscious actions and habitual tendencies culminate in the "death-proximate kamma." (Lien, 2019).

6.3 The True Nature of Existence

Since the mind and body are made up of ultimate realities – cittae, cetasikas and rupas and the ultimate realities are arising and dissolving all the time very rapidly. Existence is merely transitory and fleeting. It is marked by three characteristics: impermanence (anicca), suffering (dukkha), and non-self (anatta).

What is not impermanence is not satisfactory, and what is being tortured incessantly by the continuous dissolution of the ultimate realities that make up body and mine amounts to suffering (dukkha).

Again, since there is nothing in an individual that is permanent and substantial, there is no such thing as a permanent 'Jiva', 'atta' 'soul' 'ego' or 'person'. This concept of non-self and non-ego is known as anatta.

Impermanence, suffering, and non-self (anicca, dukkha and anatta) are the three characteristics of existence (tilakkhana). They must be reflected on repeatedly in insight meditation (vipassana) to understand the true nature of reality.

Suppose we can see the true nature of existence. In that case, we can understand that all forms of existence are unsatisfactory, as they have the characteristics of impermanence, suffering, and non-self. So, the Buddha addressed the Bhikkhus as "Sabbe sankhārā aniccā, dukkhā and anattā." (Buswell, et al, 2014)

Thus, the Buddha stated the Noble truth of suffering in his first sermon, known as 'Dhammacakka-pavattana Sutta' as follows:

> "Birth is suffering, aging is suffering, illness is suffering, death is suffering, union with what is displeasing is suffering, separation from what is pleasing is suffering; not getting what one wants is suffering." (Bhikhu Bhodhi:; S.N. 56.11, 2015)

7. Result

The result scope in the major dimension of humanism involved the Buddha's teaching. Therefore, let us consider the problems in canonical terms. In Abhidhamma philosophy, there are six kinds of Caritas (temperaments):

1) Rāga-Carita (Lustful temperament),
2) Dosa-Carita (Hateful temperament),
3) Moha-Carita (Unintelligent or ignorant temperament)
4) Saddhā-Carita (Devout or faithful temperament),
5) Buddhi-Carita (Intellectual or wise temperament), and
6) Vitakka-Carita (Discursive or initial application temperament).

Of the six, the first three are immoral conduct. The next two are moral conduct, and the last is moral and immoral conduct. Ethical behaviors lead to good results. Otherwise, Immoral conduct leads to bad influence. As feedback, they surely return pleasant or unpleasant objects from our behavior. This is the principal or law of nature, Niyama in Pali.

A person with Raga-Carita will show a mode of wanting in everything as his behavior. A person with Dosa-Carita will behave in harshness, impudence, and cruelty. A person who has Moha-Carita will behave as the mode of very foolish with three actions and then confidence for Saddha-Carita regarding Triple Gem and action and its result, especially intuition for Buddhi-Carita and thinking in things for Vitakka-Carita and so on.

Consequently, someone may have a good position, power, and life before and after death because of his good behavior and the concept of Buddhism to the ultimate goal (Nibbana). Otherwise, we may know simply in return for being badly behaved. Good conduct leads to light as a forerunner. It means successful living (Sukha-Bhumi). Bad conduct leads to darkness as a forerunner. It means unsuccessful living (Dukha-Bhumi). In the classification of Buddha's Abhidhamma, there are forty meditations (Kammathana) for Caritas. Caritas and Meditation are inseparable things from each other. They are hand in

hand. Meditation is a medicine for meditators. So many scholars declared that Dhamma is compared to medicine. It is easily cured but must be equal to disease and medicine.

Kinds ofTaṇhā used as Rāga

Taṇhā means craving, thirst, attachment, lust, human passion. Taṇhā is the technical term that is found in Buddhist philosophy and is one of the links of the paṭiccasamuppāda. The three taṇhā are kāmataṇhā, rupataṇhā, and arūpataṇhā desire for birth in the three forms of existence. Otherwise, there are three kinds of taṇhā: Kāma taṇhā (lust for sensual pleasure). Bhava taṇhā (lust for becoming) Vibhava taṇhā (lust of non-becoming) So the Buddha said to the monks that there is no fire like a rāga, as sensual passion burn, it is burning also my mind. Oh, monks, one who mere overpowered by rāga, would kill any living creature. Here is how to cuts off rāga. While a few lusts were broken by the perception of foul, they remained with the path of anāgāmī, but to an end of raga without remaining by the path of arahantship.

A man who has a craving as a companion cannot overcome samsara for a long time, and a man who has other existences apart from this life cannot overcome samsara. So, the Buddha told the great king, magga, the entire world is always needy, unsatisfied, and a slave of craving. Thus, the Buddha said.

Otherwise, there are six kinds of taṇhā mentioned in the Mahāniddesa Pāli:

1) Rūpa taṇhā – lust for form
2) Sadda taṇhā – lust for sound
3) Gaṅdha taṇhā – lust for smell
4) Rasa taṇhā – lust for taste
5) Foṭhavva taṇhā – lust for touch
6) Dhamma taṇhā – lust for phenomena

The eye enjoys in the form, delights in the form, and rejoices. That was tamed, guarded, protected, and restrained for an arahant. For the arahant utilizing restrain preaches the doctrine (dhamma). Likewise, the ear in the sound, the nose in the smell, the tongue in the taste, the contact in the body and the mind enjoys the mind object, delights in the mental object, and rejoices in the mental object. That was also tamed, guarded, protected, and restrained for an arahant. For the arahant employing restrain preaches the doctrine (dhamma).

"evamādīnavaṁ ñatvā, taṇhā dukkhassa saṁbavaṁ
vītataṇho anādāno, sato bhikkhu paribbaje." (Sutta Central; S.N. 124f)

Taṇhā was the original course of suffering. Having thus understood as sin, without craving, free from attachment or desire, a virtuous monk has to wonder about the life of a religious mendicant to give up the world and become a Buddhist monk.

There are Kinds of Craving (taṇhā or tṛṣṇā) (samudaya) to be abandoned (pahātabba):

1) Craving for sensualpleasures (kāma taṇhā)
2) Craving for existence (bhava taṇhā)
3) Craving for non-existence (vibhava taṇhā)

Tanha caused the following vast suffering. They are:

1) Dukkha as intrinsic suffering, as bodily or mental pain (dukkha-dukkha)

- birth (jāti)
- old age (jarā)
- illness (byādhi)
- death (maraṇa)
- sorrow (soka)
- lamentation (parideva)
- pain (dukkha)
- grief (domanassa)

- despair (upāyāsā)

2) Dukkha due to change (vipariṇāma-dukkha)

- Association with the unpleasant (appiyehi sampayogo)
- Separation from the pleasant (piyehi vippayogo)
- Not to get what one wants (yampicchaṃ na labhati tampi)

3) Dukkha of conditioned formation (saṅkhāra-dukkha)

Five aggregates of clinging (pañcupādānakkhandhā)

- Material form (rūpa)
- Feeling (vedanā)
- Perception (saññāsamjñā)
- Mental formations (saṅkhārasamskāra)
- Consciousness (viññāṇavijñāna)

Taṇhā is the second Noble Truth, named Smudaya-saccā. All sufferings arise due to the taṇhā (yaṁ kiñci dukkhaṁ saṁboti sabbaṁ taṇhāpaccayā).

In what sense is called a human? In that case, we will surely reply. He is called a human because of analyzing every action, good and bad. Human plays an important role in the world. Everybody must die within hundred years mostly. In a short life, it is to do well, as well as speak and think for our own benefit and others. Otherwise, for someone not to do any evil, to do all good deeds, and to purify one's mind is the following or practicing as instructed by the Buddha.

In human practices, morality and wisdom are the chiefs and noblest practices. We can give similarity that morality and wisdom are hands and legs. For example, a Single hand can make purity another dirty one; a single leg can make purity the other dirty one, and also wisdom can make morality to be purity. Morality can make wisdom to be purity. They are the most excellent practices in the world.

In the Buddhist practice, to get a higher and superior life for human beings need to follow as instructed by the Buddha:

1) What we have to do is the Noble Conducts (Parami).
2) The way to avoid this is the Two Extremes. (Dwe anta)
3) The mode of what has to live is the Noble Abiding (four Brahma-viharas).
4) The way to walk is the Noble Eightfold Path. (Atthingika-magga)
5) The methods of developing is the Universal Truths (Anicca, Dukkha, Anatta)
6) To penetrate is the Four Noble Truths. (Cattaro Ariyasaccani))
7) Nibbana is to enjoy the happiness of lasting peace. (Santisukkha)

We should know as the final realization is that 'Jatidukkhati sabbadukkhanam'. "where is life, there is suffering, where is no life, there is no suffering".

To get successful points whatever we need in everything, there are four modes:

1) Strong wish or will 'Chanda'
2) Strong effort or energy 'Viriya'
3) Strong consciousness or thought 'Citta'
4) Strong intellect or wisdom 'Vimamsa'.

8. Discussion

Humanism can be defined as a non-religious "belief system." It refers to a way of thinking about how to be a human being, and humanism is a "moral system," which refers to how we should live our lives. Humanists define living well as attempting to increase human happiness. On the other hand, humanists believe that suffering and unhappiness can be avoided. He realizes that no action can cause him to suffer or be unhappy. When we see people in pain, we usually feel pity for them. In Buddhism, it is referred to as Karuna and Metta, which mean "compassion and universal love." It is so called 'karuna' "Paradukkhe sati sadunam hadayakampanam karotiti karuna", and 'metta "Hitakarapavuttilakkhana metta, sattanam manapabhava-dassanapadatthana". They can be called the noble abiding as a way of humanism in Buddhism.

Humanists contribute their ideas to those who believe in what is good and bad, right and wrong. We must investigate which types of thinking and behavior lead to happiness and which lead to suffering. At the very least, it implies that humans must be able to reason about everything we do, say, and think. Having reasoning power in humanity is seeing human value or dignity. The correspondence of our actions determines every outcome. Thinking power can be obtained through mental culture, whereas experience can be obtained through daily activities.

Many religious people will also agree with these concepts and beliefs. Humanism, on the other hand, differs from most religious belief systems. Humanists do not have faith as follows:

1) Supernatural forces are operating in the physical world.

2.) God commands us to have certain beliefs or to live our lives in a certain way and rewards or punishes us for what we have done or not done in this life.

3) A soul that exists forever.

4) An afterlife of either joy in Heaven or suffering in Hell results from how well we live this life.

All humanists share these humanist beliefs and ideas. On the other hand, they believe that "this life is all we have." We should deal with problems using our own understanding and feelings, in conjunction with learning from others, because this is our only knowledge. We should do this for the sake of humanity, not for personal gain.

Humanists believe in moral principles derived from life experience and observation of the consequences of actions rather than fixed articles of faith. A desire to promote happiness and reduce misery is one of these principles. All statements and beliefs must be supported by evidence, according to humanists.

Humanists try to figure out the meaning and purpose of life for themselves and what they believe in and value. They think they are eyewitnesses. They believe you can only decide what you believe in for yourself and that everyone has the right to do so.

Humanist perspective by Buddhist

We must believe in our rationality and common sense that to alternate war and conflict is only peace, security, and co-existence. We should try to conquer ourselves by replacing hatred, anger, greed, ignorance, aggressiveness, extremism, and prejudice with loving-kindness, compassion, tolerance, and forgiveness (middle way) that consist of Hofmann, et al (2011) was mention in those moments when as to difference empathy, forgiveness, patience and tolerance.

At the same time, we must oppose extremism and aggressiveness and any manifestations worldwide. But we should be mindful that if we cannot reduce and remove evil thoughts, speeches, and evil deeds, as well as greed, hatred, and ignorance, we are like beings living in a world of darkness of, sorrow, and suffering that consist of study of Ritter (2003). When there is darkness, light is a vital necessity. The dark and the light oppose each other. They cannot co-exist. We have to put the light in place of darkness. When there is fire, water is an urgent need for us. Today, the world is under a night of sorrow and suffering caused by violence, conflict, and brutal fighting.

Every Religion such as Buddhism, Christianity, Islam, Hinduism, Jainism, Judaism, Sikhism, and Confucianism can have its outer shell and inner core. In the humanism of Buddhism, the Outer shell includes paying homage, praying, and observance of religious ceremonies and customs, which make one religion different from the other. The inner core covers Charity, Morality, Concentration, Balance of mind, and Insight into knowledge. They are the essence of human life and a common ground that leads all humans to peaceful co-existence.

Base practices of humanist in Buddhism are considered as follow:

1) Abstaining from killing any living beings
2) Abstaining from stealing other's belongings not given by the owner
3) Abstaining from any sexual misconduct
4) Abstaining from any improper speech
5) Abstaining from any intoxicants.

The Five Precepts are described in the Buddhist canon as the global Principle.

9. Conclusion

The theory of karma was explained as causation thus: (1) executed actions of an individual affect the individual and the life he or she lives, and (2) the intentions of an individual affect the individual and the life he or she lives. Thus “good karma produces good effect on the actor, while bad karma produces bad effect”.

Buddhism does not reject kamma. Thus, both Buddhism and Hinduism accept the kamma and rebirth doctrine, and they focus on ethics in this life and liberation from rebirth and suffering as the ultimate spiritual pursuit. they have a very different views on whether a self or soul exists, which impacts the details of their respective rebirth. Actually, Karma refers to our actions as “good or bad”. How did the Buddha connect to everyone in society? The Buddha used Prakrit so that everyone could understand his teachings.

Kamma is a Sanskrit word that means “action” or “doing.” Kamma, in its strictest sense, refers to all moral and immoral volition (cetan). It encompasses everything encompassed by the phrase "thought, word, and deed." It is the moral causation law. In other words, in the ethical realm, there is action and reaction. It is one's own fault that one is reacting to oneself. Except for the actions of a Buddha or an Arahant, all volitional actions are referred to as Kamma. Because they have eradicated ignorance and craving, the roots of Kamma, the Buddhas, and Arahants do not accumulate new Kamma.

12. References

Bhikkhu Bodhi. (2015). *Setting in Motion the Wheel of the Dhamma. Samyutta Nikaya*: *56.11.* Retrieval: 15/04/2019. https://suttacentral.net/sn56.11/en/bodhi?reference=none&highlight=false

Buswell, Robert E.; Lopez, Donald S. (2014), *The Princeton Dictionary of Buddhism.* Princeton University.

Fraser, J. J., Schmied, E., Rosenthal, M. D., & Davenport, T. E. (2020). Physical therapy as a force multiplier: Population health perspectives to address short-term readiness and long-term health of military service members. *Cardiopulmonary Physical Therapy Journal,* 31(1), 22-28.

Hofmann, S. G., Grossman, P., & Hinton, D. E. (2011). Loving-kindness and compassion meditation: Potential for psychological interventions. *Clinical psychology review*, 31(7), 1126-1132.

Kakati, T. (2012). *Humanism in the context of present day scenario*. Doctoral dissertation, University of North Bengal.

Lien, N. T. T. A. (2019). *Psychotherapy for Criminal Psychology form Buddhist Perspective*. Buddhist Approach to Harmonious Families, Healthcare and Sustainable Societies, 461.

Lysenko, V. (2018). The Buddhist philosophy of language in India: an overview. *Buddhism and Linguistics*, 19-33.

Ritter, H. (2003). *The Transformation and Conquest of Sorrow and Suffering*. In Theatre of the Arts (pp. 256-263). Brill.

Sutta Central; *S.N. 124f). Taṇhā*. Retrieved: 17/09/2019. https://suttacentral.net/define/ta%E1%B9%87h%C4%81

Wahl, J. (2019). *Philosophies of Existence: an introduction to the basic thought of Kierkegaard, Heidegger, Jaspers, Marcel, Sartre*. Routledge.

The Nature of Rebirth Buddhist Perspectives

Ven. Jandhimar[1] and Phramaha Chakarpol Acharashubho Thepa[2*]
The University of Kelaniya, Sri Lanka[1],
Mahamakut Buddhist University[2]

Received: 20/03/2022
Revised: 05/05/2022
Accepted: 15/05/2022

Corresponding Author Email: Email: chakrapol.acharasubho@gmail.com*

Cite: Jandhimar & Thepa P. C. A. (2022). The Nature of Rebirth Buddhist Perspective. *Journal of Dhamma for Life*, 28(3), 16-28.

Abstract

One of the main theories held by Buddhism adherents, samsara is strongly related to the ideas of the soul and kamma. The Sanskrit word samsara, which literally translates to "wandering around," denotes the recurrent, the procedure by which a soul is born into a body, lives in that body, dies in that body, and then is reincarnated into another body. Jains hold that for souls who have kammas attached to them, this experience repeats itself forever. The Nature of Rebirth is commonly thought to be the after-death transfer of a soul to a new body. The absence of such a doctrine in Buddhism is a reality that surprises many, even some Buddhists. One of the most essential Buddhist concepts is anatta, also known as anatman - no soul or self. Buddhism's concept of rebirth can be traced back to the Hindu teachings of reincarnation and kamma. In modern society, rebirth is frequently rejected as a myth, yet it is actually an essential component for understanding how Buddhists believe individuals attain enlightenment.

Keyword: The Nature of Rebirth; Buddhist Perspectives

1. Introduction

Human life is very important in comparison to other types of lives in other realms because we create a lot of kamma in the human realm. This is due to the fact that we

use our thinking mind a lot. The word “man” or “manussa” is most likely derived from "mano," the thinking faculty (Sutta Central, Kp-a.123). We create kamma when we use our thinking mind to plan and carry out our plans with intention. As humans generate a lot of kamma, this life is crucial because our actions here determine our next few rebirths.

Furthermore, the human realm is the most conducive for us to strive to end our suffering and the continued round of rebirths. That is why only here can you find Buddhas and Arahants and the Samgha of the Monks. Hence, it is of paramount importance that we lice our human life as skillfully and fruitfully as we can so that we avoid unnecessary suffering and eventually end all suffering. The article will present the review of Buddhist perspective in significant of the nature of rebirth.

2. The Nature of Rebirth

We should note thatthe nature ofPatisandhi is the formation of cittas, cetasikas and rupa in a new existence, in accordance with one's kamma. In common usage, it isconception in the mother's womb.

Due to corresponding kamma, there are four types of patisandhi:

1) Opapatika patisandhi (spontaneous rebirth)
2) Samsedaja patisandhi (born or arisen from moisture)
3) Andhaja patisandhi (oviparous)
4) Jalabuja patisandhi (born from a womb)

2.1 Opapatika Patisandhi (Spontaneous Rebirth)

Deva, Brahmas, sinners in hell, petas (hungry ghosts), and asurakaya (demons) are reborn as mature adults without going through the foetal and infant stages. They do not emerge from their mothers' wombs. They appear with their patisandhi-citta in their homes (Zu Guang, 2018), which are celestial mansions, forests, mountains, streams, or oceans. When this kappa (world-cycle) was formed, the first humans were born in this manner.

They spontaneously assumed human form, without the need for conception. This is referred to as upapat-patisandhi or opapatika-patisandhi.

2.2 Samsedaja Patisandhi (Born or Arisen from Moisture)

Some sentient beings take rebirths in places where the fetus could cling to. Larvae hatch and grow up in decaying organic matter. Queen Padumavati was conceived in a lotus blossom and Queen Veluvati in the hollow of bamboo plant. Cincamana who slandered the Buddha took rebirth in a tamarind tree. Most insects belong to this type of patisandhi, but human exceptions are not a few in number.

2.3 Andhaja Patisandhi (Oviparous)

Beings who are hatched out of eggs such as birds and fishes belong to this type of rebirth. In the Jatakas we read about some human males marrying female nagas bearing forth human offspring by means of Andhaja patisandhi.

2.4 Jalabuja Patisandhi (Born from A Womb)

Humans and other mammals are included in this patisandhi class. They are all born from their mothers' wombs. Inferior Devas such as Bhuma Devas and RukkhaDevas will occasionally consume jalabuja patisandhi. Gabbhaseyyaka (those born from wombs) refers to both types of andhaja and jalabuja. Living beings who are born from samsedaja and opapatika patisandhi have no parents. They are created solely by the power of their own kamma.

3. The Twelve Types of Individuals (Puggala)

The twelve individuals are divided into two groups:

3.1 The Four Types of Individual (Puggala)

1) Dugati Ahetuka Puggala

Some people take patisandhi in the gloomy, unhappy abodes known as Apaya. Such beings are known as dugati ahetuka puggala - beings in the woeful planes who lack

non-greed (alobha), non-hatred (adosa), and non-delusion (amoha) in addition to their birth-consciousness. These types can also be found in the human world and the minor Deva realms; they are known as sugati ahetuka punggala, which translates as "beings in good planes without the concomitant of non-greed, non-hatred, and non-delusion accompanying their birth consciousness.

2) Sugati Ahetuka Puggala

(1) Human-Being:In this world there are some persons with sugatiahetuka patisandhi citta–rebirthconsciousness of beings in good planes not accompanied of alobha, adosa and amoha. They are very weak kusala and so are born blind, dumb, deaf or idiotic. Some are born sexless; some as bisexual beings.

(2) Deities:Due to weak wholesome deeds some are reborn with sugati ahetuka patisandhi citta as Devas but without power and without worthy dwellings. They have to seek shelter near the mansions of higher Devas such as Bhuma Devas or Rukkha Deva.

They are never well fed and have to survive on leftovers thrown away by people. Sometimes they scare women and children so as to exhort food from them and live on food offered to propitiate them. Such poor Devas lead miserable life though they belong to the Catumaharaja plane. Just as there are intelligent individuals among poor human beings, so also there may be among poor Devas who are not ahetuka or tihetuka individuals. Some poor Devas are known to achieve Magga and Phala during the time of the Buddha.

3) Dvihetuka Puggala

We discussed dvihetuka ukkattha kusala and tihetuka omaka kusala in the Dana chapter. Some people are reborn as humans and Devas for their good deeds without the accompaniment of amoha (insight knowledge). If the deed was done with a weak cetana or dissatisfaction, they are endowed with only two hetukas in their patisandhi cittas -alobha and adosa (Ramaiah, 1988). As a result, they become dvihetuka people. The two

types of ahetuka puggala and dvihetuka puggala have very weak patisandhi and have no chance of achieving jhana, Magga, or Phala in this life.But they can become tihetuka persons in the next life if they meditate kammatthana and follow the virtuous path. Therefore, they should endeavor to practice bhāvanā in this life so as to make it a habit in future lives.

4) Tihetuka Puggala

Because of tihetuka kusala citta, one can be reborn in the human world or the abode of Devas as a tihetuka individual who is intelligent and wise and can achieve jhana if they try hard enough. They can also achieve Magga and Phala if they master the parami perfections. Today, there are a large number of tihetuka people. Only laziness and a lack of discipline keep them from becoming ariya individuals. As a result of the differences in their patisandhi cittas, there are four types of people: duggati ahetuka, sugati ahetuka, dvihettuka, and tihetuka.

3.2 The Eight Types of Ariya (Noble)

The eight types of Ariya or Noble people was conduct and device into eight based on moral enlightening. There distinguishes into supreme of supermander in practicing that enriched of merited (Ashin Janakabhivamsa, 1999).

1) Sotapatti maggapuggala

2) Sotapatti phala puggala

3) Sakadagami magga puggala

4) Sakadagami phala puggala

5) Anagami magga puggala

6) Anagami phala puggala

7) Arahatta magga puggala

8) Arahatta phala puggala

Tihetuka people can become Sotpatti magga puggala if they reach Sotpatti magga. Similarly, if and when tihetuka people achieve sotpatti phala, they become Sotpatti phala punggala. As they progress in their achievements, in ascending order of merit (3) to (8). An Arahat is a person of the eighth type. Pecceka Buddhas and Buddhas are Arahats with very special nascent (insight-wisdom).

4. The Diversity of Person

According to Andha-sutta in Anguttara-Nikāya (Bhikkhu Sujato: 3.29), The Buddha addressed about some different persons. There are three kinds of persons found existing in the world. What are three?

1) The Blind person (Andha-cakkhuka)

2) The One eyed-person (Eka-cakkhuka)

3) The two eyed-person (Dvi-cakkhuka)

4.1 The Blind person (Andha-cakkhuka)

Some person lacks the kind of eye with which one can acquire wealth not yet acquired and increase wealth already, and also lacks the kind of eye with which one can know wholesome and unwholesome qualities, blameworthy and blameless qualities, inferior and superior qualities, dark and bright qualities with their counterparts. This is called the blind person.

4.2 The One eyed-person (Eka-cakkhuka)

Some person has the kind of eye with which one can acquire wealth not yet acquired and increase wealth already acquired, but he lacks the kind of eye with which one can know wholesome and unwholesome qualities, blameworthy and blameless qualities, inferior and superior qualities, dark and bright qualities with their counterparts. This is called the one-eye person.

4.3 The two eyed-person (Dvi-cakkhuka)

Some people have the kind of eye that allows them to acquire new wealth and increase existing wealth; they also have the kind of eye that allows them to distinguish between wholesome and unwholesome qualities, blameworthy and blameless qualities, inferior and superior qualities, dark and bright qualities, and their counterparts. This is known as the two-eyed person.

These are the three kinds of persons found existing in this world.

He does not possess such wealth,
Nor does he do good deeds,
The blind man devoid of eyes
casts an unlucky given up in both respects.
The person showed as one eyed
is a hypocrite who seeks wealth
righteously or un-righteously.
Both by thievish cheerful acts
and by means of false speech
the man indulging in sensual pleasures
is skilled in amassing wealth.
Having gone from here to hell,
the one-eyed person is tormented.
One with two eyes is said to be,
the best kind of person,
His wealth is acquired by his own exertion,
with good s righteously gained.
With best intentions he then gives,
this person with an undivided mind.
He goes to an excellent state (rebirth in)
where, having gone, one does not sorrow.

One should avoid from afar
the blind one and the one-eyed person,
but should befriend the one with two eyes,
the best kind of person. (Bhikkhu Sujato., 3.29; M.N.iii.134)

In Buddhist literature, there are some discourses which deal with persons. In Samyutta-Nikāya, the Buddha stated about four persons found existing in the world. What are the four?

1) The one who is heading from darkness to darkness, (Tamotamaparayana)

2) The one who is heading from darkness to light, (Tamojotiparayana)

3) The one who is heading from light to darkness and (Jotitamaparayana)

4) The one who is heading from light to light. (Jotijotipayana).

Someone has been reborn in a low family, a family of calas, bamboo workers, hunters, cart wrights, or flower scavengers, a poor family with little food and drink and subsisting with difficulty, a family where food and clothing are obtained with difficulty, and he is ugly, unsightly, deformed, chronically ill purblind or cripple-handed or lame or paralysed. He does not acquire food, drink, clothing, or transportation; garlands, scents, and unguents; bedding, housing, or lighting. He breaks the laws of his body, speech, and mind. Having done so, with the breakup of the body, after death, he is reborn in the plane of misery, in a bad destination, in the nether world, in hell.

Suppose, great king, a man would go from darkness to darkness, or from gloom to gloom, or from stain to stain: this person, I say, is exactly similar. It is in this way, great king, that a person is one heading from darkness to darkness.

And how, great king, is a person one heading from darkness to light? Here some person has been reborn in a low family one where food and clothing are obtained with difficulty; and he is ugly or paralyzed. He is not one who gains food and lighting. He

engages in good conduct of body, speech, and mind. Having done so, with the breakup of the body, after death, he is reborn in a good destination in a heavenly world.

Suppose, great king, a man would climb from the ground on to a palanquin, or from a palanquin on to horseback, or from horseback to an elephant mount, or from an elephant mount to a mansion: this person, I say, is exactly similar. It is in this way, great king, that a person is one heading from darkness to light. And how, great king, is a person one heading from light to darkness? Here some person has been reborn in a high family an affluent khattiya family, an affluent brahmin family, or an affluent householder family one which is rich, with great wealth and property, with abundant gold and silver, abundant treasures and commodities, abundant wealth and grain; and he is handsome, attractive, graceful, possessing supreme beauty of complexion. He is one who gains food, drink, clothing, and vehicles; garlands, scents, and unguents; bedding, housing, and lighting. He engages in misconduct of body, speech, and mind. Having done so, with the breakup of the body, after death, he is reborn in the plane of misery, in a bad destination, in the nether world, in hell.

Suppose, great king, a man descends from a mansion to an elephant mount, or from an elephant mount to horseback, or from horseback to a palanquin, or from a palanquin to the ground, or from the ground to underground darkness: this person is exactly similar, I say. It is in this manner, great king. That is a person passes from light to darkness. And how, great king, does a person go from light to light? Somebody has been reborn in a high family with abundant wealth and grain, and he is handsome, attractive, graceful, and of supreme complexion beauty. He is in charge of acquiring food and lighting. He practices proper physical, verbal, and mental hygiene. After death, he is reborn in a good destination, a heavenly world, as a result of the body's disintegration.

Suppose, great king, a man would cross over from palanquin to palanquin, or from horseback to horseback, or from elephant mount to elephant mount, or from mansion to mansion: this person, I say, is exactly similar. It is in this way, great king, that a person is one heading from light to light.

These are the four kinds of persons found existing in the world. They are mentioned in the commentary of Samyutta-Nikaya translated by Nañ̃naponika Thera and Bhikkhu Bodhi.

1) The person, who is poor, lacking in faith, stingy, Niggardly, with bad intentions, Wrong in views, disrespectful, who abuses and reviles ascetics, Brahmins, and other mendicants; A nihilist, a scoffer, who hinders Another giving food to the terrible hell, Heading from darkness to darkness.

2) The person, who is poor, Endowed with faith, generous, One who gives, with best intentions, A person with un-scattered mind who rises up and venerates ascetics, Brahmins, and other mendicants; One who trains in righteous conduct, Who hinders none giving food to beggars: When such a person dies, He goes, lord of the people, To the triple heaven, Heading from darkness to light.

3) The person, who is rich, Lacking in faith, stingy, Niggardly, with bad intentions, Wrong in views, disrespectful, Who abuses and reviles ascetics, Brahmins, and other mendicants; A nihilist, a scoffer, who hinders Another giving food to beggars: When such a person dies, O king, He goes, lord of the people, To the terrible hell, Heading from light to darkness.

4) The person, who is rich, Endowed with faith, generous, One who gives, with best intentions, A person with un-scattered mind Who rises up and venerates ascetics, Brahmins, and other mendicants; One who trains in righteous conduct, Who hinders none giving food to beggars: When such a person dies, O king, He goes, lord of the people, To the triple heaven, Heading from light to light.

Vienna's commentary mentioned four types of Manussa, namely, first Manussa-Nerayika "a person as if an inhabitance of hell," second Manussa-Peta "a person as if a departed ghost," third Manussa-Tiracchana "a person as if an animal," and fourth Paramattha-Manussa "a person as if an absolute being" (Dörr, & Schmalenbach, 2018). They are extended in such a way that Manussa-Nerayika means a person, even if he is a human

being; he kills other living beings, and so on, which should not be done. The king or government punished him by chopping off his hands. As a result, he suffers greatly as a result of the consequences of his misconduct (Killing other). Such a person was known as a 'Manussa-Nerayika.'

Manussa-Petameans a person even if one is a human being; he didn't get any foods, drink and dress as well. He feels suffer from starvation owing to his former done (former misconduct from previous life). He falls into heavy misery and settled here and there without having any refuge. Such of kind of person was called as a departed ghost.

Manussa-Tiracchana refers to a person who, despite being a human being, was dependent on others, served as a slave to others, and made a living by burdening others. He lacks self-control. He does not conform to rules and regulations. Because of his misconduct, fear of others, and fear of death, he lived in the forest and suffered greatly, and then he moved into a specific section of society without knowing benefit and non-benefit, drossy, hungry, and thirsty. Such a person was known as a "Manussa-Tiracchana." The final Paramattha-Manussa refers to a person who understands the difference between benefit and non-benefit.

He believed in kamma and tis result and then endow with moral shame and moral dread and love and compassionate to all living beings. Having much remorse, keeping away from the path of sinful action (akusalakammapatha), practicing the path of wholesome action (kusalakammapatha) and he abides by fulfilling ten good actions and stand by with human moral practices. Such kind of person was called as "Paramattha-Manussa".

The Buddha spoke about 'Manussa-Nerayika' and 'Manussa-Peta' in his explanation of Nandati-sutta, commentary of Sagathavagga. They have no sensual pleasure and suffer indefinitely, and it is difficult for them to obtain foods, drinks, and dresses. Their appearances were abnormal, as was their plane of existence, which had no joy of sensual pleasure and no pity, happiness.

Moreover, there are four classes of individual order according to the Buddha as addressed in the Puggala-Pannatti in Anguttara-Nikāya. In that canon the Buddha uttered that:

1) Uggatitaññū: an individual who encounters a Buddha or Arahant in person and who is capable of attaining the Holy Paths and the Holy Fruit though the mere hearing of a short concise discourse.

2) Vipancitannu: an individual who encounters a Buddha or Arahant in person, but who is capable of attaining the paths and the Fruit only when the short discourse is expounded to him at some length.

3) Neyya: an individual who needs to study the sermon and the explosion. Then to practices the provisions contained therein for a long time departing on the one's capabilities to attain the Paths and the Fruits during this lifetime if he tries hard with guidance from the right teacher.

4) Padaparama: an individual who cannot attain the Paths and the Fruit within this lifetime no matter how hard one tries.

6. Conclusion

The fact that being born as a human being is a rare occurrence is emphasized in Buddhism, ostensibly for two reasons. First, to highlight the enormous suffering that a person must endure while wandering through the cyclic existence of birth and death. Second, in order to instill in the minds of the people a sense of urgency to practice Dhamma, be righteous, and engage in wholesome actions that lead to realization. Simply put, one should be good and do well during his or her lifetime, making the most of living a human life in order to be free of suffering and realize supreme bliss.

7. References

Ashin Janakabhivamsa. (1999). *Abhidhamma in Daily Life*. tran. Ko Lay. International Theravada Buddhist Missionary University, Yangon.

Bhikkhu Sujato. Andhasutta. *A sensible translation of the Aṅguttara Nikāya: 3.29*. Retrieved:10/01/2021.https://suttacentral.net/an3.29/en/sujato?layout=plain&reference= none&notes=asterisk&highlight=false&script=latin

Bhikkhu Sujato. *Dantabhumisutta: M.N.iii.134.* Retrieved:10/01/2021. https://suttacentral.net/sn4.19/en/sujato?layout=plain&reference=none&notes=asterisk&highlight=false&script=latin

Dörr, O., & Schmalenbach, K. (2018). *Vienna convention on the law of treaties.* Springer.

Ramaiah, G. S., & Rao, S. J. (1988). *Buddhist Interpretation of Dreams*. The Tibet Journal, 13(1), 30-37.

Sutta Central, *Dictionary results: M.N.iii.134.* Retrieved:10/01/2021. https://suttacentral.net/define/cakkhu

Sutta Central. *Dictionary results:* Kp-a.123. Retrieved:10/01/2021. https://suttacentral.net/define/manussa

Zu Guang, V. (2018). *Ālaya-vijñāna in the Yogācāra School & Bhavaṅga-citta in Theravāda Abhidhamma in Relation to the Process of Rebirth*. V Editor's Note 1 Understanding the Law and the Legal System as Practiced in the Buddhist Tradition, 1(2), 83.

ชีวิตตามทรรศนะของพุทธปรัชญา

Life Perspective of the Buddhist Philosophy

พระครูปริยัติธำรงคุณ[1], ภิกษุณีรตน ธัมมเมธา[2] และ ปิยะนุช ศรีสรานุกรม[3]*

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรราชวิทยาลัย[1], มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย[2], โรงเรียนนายร้อย[3]

Phrakhrupariyatthamrongkun[1], Bhikhuni Rattana Dhammameatha[2], and Piyanuch Srisaranukrom[3]*

Mahachulalongkornrajavidyalaya University[1], Mahamakut Buddhist University[2], Royal Police Cadet Academy[3]

Corresponding Author Email: auddaprim@hotmail.co.th*

Received: 10/01/2022
Revised: 30/01/2022
Accepted: 05/04/2022

Cite: Phrakhrupariyatthamrongkun, Dhammameatha, B. R., & Srisaranukrom, P. (2022). Life Perspective of the Buddhist Philosophy. *Journal of Dhamma for Life*, 27(1), 29-45.

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอบทวิเคราะห์ชีวิตตามทรรศนะของพุทธปรัชญา พุทธปรัชญาเป็นเรื่องของหลักคำสอนเกี่ยวกับความจริง (สัจธรรม) และหลักปฏิบัติ (จริยธรรม) บางประการของพระพุทธศาสนาที่นำมาศึกษาวิเคราะห์ด้วยการใช้เหตุผลตามวิธีการของปรัชญา นิยามความหมายนี้ทำให้มองเห็นขอบเขตของพุทธปรัชญาว่าจำกัดอยู่ในส่วนที่เป็นศาสนธรรมของพุทธศาสนาเท่านั้น จะไม่รวมไปถึงองค์ประกอบอื่น ๆ เว้นเสียแต่ว่าองค์ประกอบเหล่านี้ จะเกี่ยวโยงกับศาสนธรรม จึงจะศึกษาวิเคราะห์ด้วยการใช้เหตุผลเชิงปรัชญาด้วยเท่านั้น

คำสำคัญ: ชีวิต; ทรรศนะ; พุทธปรัชญา

Abstract

This article aims to present an analysis of life according to Buddhist philosophy. Buddhist philosophy is about doctrines about truth (truth) and some principles of practice

(ethics) of Buddhism that are studied and analyzed by reasoning according to philosophical methods. This definition suggests that the scope of Buddhist philosophy is limited to the religious aspects of Buddhism. It does not include any other elements unless these elements are religiously related. Therefore, it will only study and analyze with philosophical reasoning.

Keywords: Life; Perspective; Buddhist Philosophy

1. บทนำ

ลักษณะของพุทธปรัชญาหลังจากที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรงแสดงหลักธรรมให้เห็นถึงความเป็นศาสนาที่สมบูรณ์ด้วยเหตุผล หลักจริยธรรมที่สามารถปฏิบัติได้จริง โดยทรงวางหลักง่าย ๆ ของการดำเนินชีวิตเอาไว้ ซึ่งพอจะประมวลลักษณะเด่น ๆ ของพุทธปรัชญาคือ หลีกเลี่ยงที่จะโต้แย้งทางปรัชญาเช่นปัญหาทางอภิปรัชญาที่เรียกว่าอัพยากตปัญหาเป็นต้น มีจุดเริ่มต้นแบบทุนิยม คือทุกข์กับความดับทุกข์เท่านั้น และจบลงที่สุนิยม มีลักษณะเป็นสัจจนิยม ได้แก่ กรรม คือ การกระทำด้วยตนเอง และเป็นแบบปฏิบัตินิยม คืออริยสัจ 4

คำสอนสำคัญของพระพุทธเจ้าเป็นหลักคำสอนสำคัญของพระพุทธเจ้า คือ มรรคมีองค์ 8 หรือมัชฌิมาปฏิปทา หรือกฎสากลในธรรมชาติ พุทธปรัชญาปฏิเสธแนวคิดของปรัชญาอินเดียระบบเก่า คือประกาศิตของพระเจ้าในพระเวท แม้ในพุทธศาสนาก็ให้ใช้หลักกาลามสูตรปฏิเสธการสร้างโลกของพระพรหม สรรพสิ่งเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทไม่เห็นด้วยกับการอาบน้ำล้างบาปและยัญพลีกรรมไม่ยอมรับระบบวรรณะคนจะดีชั่วเพราะกรรม มิใช่ชาติตระกูล ไม่ยอมรับทางสุดโต่งทั้งสองส่วน ทรงแสดงทางสายกลางไตรลักษณ์ พระองค์ได้ทรงแสดงว่า สรรพสิ่ง ย่อมมีลักษณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปตามหลักแห่งอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ ไม่เที่ยงเป็นทุกข์และมิใช่ตัวตนเสมอกัน ไม่มียกเว้น

อริยสัจ 4 ทรงแสดงว่าปัญหาทุกข์ของชีวิตทุกอย่างเกิดจากสาเหตุคือความอยาก (ตัณหา) ด้วยประการต่าง ๆ แล้วทรงแสดงว่า ความดับสนิทแห่งความทุกข์ทั้งมวล (นิโรธ) ต้องปฏิบัติตามแนวทางแห่งมรรคมีองค์ 8 ประการ ปฏิจจสมุปบาท หรือทฤษฎีสาเหตุสัมพันธ์ การเกิดกับดับของสิ่งต่าง ๆ เป็นไปตามหลักปัจจยาการคือเหตุปัจจัยอาศัยกันเกิดขึ้นแบบลูกโซ่ ในลักษณะเป็นวงจรหาเบื้องต้นและเบื้องปลายหรือที่สุดไม่พบ ผลที่เกิดจากสาเหตุอันหนึ่ง ย่อมเป็นสาเหตุให้เกิดสิ่งอื่นอีกต่อไป เรื่อยไป ไม่มีสิ้นสุดกฎแห่งกรรม ทรงแสดงว่ากรรมคือการกระทำของมนุษย์มีแรงผลักดันมาจากกิเลสเป็นเหตุแล้วให้เกิดผล (วิบาก) ของการกระทำนั้น แล้วผลก็จะกลายเป็นเหตุให้ทำกรรมต่อไปอีก จนกว่าจะตัดกิเลสอันเป็นเหตุ

แห่งการทำกรรมได้ วงจรแห่งกฎแห่งกรรมก็จะสิ้นสุดลง เข้าสู่ความสิ้นทุกข์ในวัฏฏะสงสาร คือ พระนิพพาน หรือ เข้าสู่อรหันตภูมิ การกระทำจึงจะเป็นแต่เพียงกิริยาไม่มีผล (วิบาก) ที่เป็นทุกข์อีกต่อไป

อนัตตาจากการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้นตามหลักแห่งปัจจยาการ จึงไม่มีอะไรเป็นตัวตนที่แท้จริงที่จะยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นตัวเราของเรา เป็นตัวเขาของเขา ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามที่ตนปรารถนาได้ จึงไร้ตัวตน ไม่มีอาตมัน และวิญญาณอมตะดังนี้ลัทธิเทวนิยมทั่วไปเชื่อถือกันอยู่

2. พุทธศาสนากับพุทธปรัชญา

ความแตกต่างและความเหมือนระหว่างพุทธศาสนากับพุทธปรัชญา ปรัชญา (Philosophy) ที่แปลว่าความรักในความรู้กับศาสนานั้น มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ในลำดับแห่งวิวัฒนาการที่ผ่านมาบรรดาวิชาทั้งปวง ปรัชญาเป็นวิชาแรกที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ ต่อมาก็คือศาสนา หากกล่าวเฉพาะพุทธศาสนากับพุทธปรัชญา ก็จะได้ลักษณะเฉพาะว่า พุทธปรัชญามีลักษณะเป็นคำถามส่วนพุทธศาสนามีลักษณะเป็นคำตอบ มีบ่อเกิดมาจากแหล่งเดียวกันคือจิตใจของมนุษย์ ดังนั้น จึงอาจกล่าวสรุปได้ว่าพุทธปรัชญามีฐานะเป็นทฤษฎี พุทธศาสนาเป็นภาคปฏิบัติ, พุทธปรัชญาเป็นความคิด พุทธศาสนาเป็นการกระทำ, พุทธปรัชญาเกิดจากความสงสัย พุทธศาสนาเป็นการตอบสนองความสงสัย ปรัชญาทุกระบบ โดยเฉพาะปรัชญาตะวันออกซึ่งรวมทั้งพุทธปรัชญาด้วย มุ่งแสวงหาความจริงเกี่ยวกับโลกและชีวิต เช่นเดียวกับปรัชญาตะวันตก แต่มีข้อแตกต่างกันคือ ปรัชญาตะวันตกมุ่งแสวงหาความจริงหรือข้อเท็จจริงเพียงอย่างเดียว โดยไม่พยายามที่จะปฏิบัติตนเพื่อให้เข้าถึงความจริงที่ได้แสวงหาพบแล้ว เพราะฉะนั้น นักปรัชญาตะวันตกอาจดำเนินชีวิตไปในทางตรงกันข้ามกับแนวความคิดทางปรัชญาของตนก็ได้ อีกอย่างหนึ่ง ปรัชญาตะวันตกส่วนใหญ่ไม่เกี่ยวกับศาสนา คือแยกออกเป็นคนละส่วนกับศาสนา ส่วนปรัชญาตะวันออกไม่อาจแยกออกจากศาสนาได้เด็ดขาด ทั้งนี้เพราะนักปรัชญาตะวันออก เมื่อแสวงหาความจริงจนพบแล้วก็พยายามที่จะปฏิบัติตามวิธีการที่กำหนดขึ้นไว้ เพื่อเข้าถึงความจริงนั้น ๆ ฉะนั้น ปรัชญาตะวันออกเช่นพุทธปรัชญาที่กำลังกล่าวถึงนี้ จึงเป็นปรัชญาชีวิต เพราะแนวความคิดทางปรัชญาที่ค้นคิดขึ้นได้นั้น ได้นำมาใช้ปฏิบัติในชีวิตประจำวัน (way of life) ด้วย โดยลักษณะดังกล่าวนี้ พุทธปรัชญากับพุทธศาสนาจึงแยกออกจากกันได้ยาก ไม่เหมือนปรัชญาตะวันตกซึ่งเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์ ส่วนปรัชญาตะวันออกโดยทั่วไปได้กลายมาเป็นรากฐานของศาสนาดั่งเช่นพระพุทธศาสนา เป็นต้น

3. ลักษณะเฉพาะของพุทธศาสนากับพุทธปรัชญา

แม้ว่าพุทธศาสนากับพุทธปรัชญาจะมีบ่อเกิดมาแหล่งเดียวกันคือ ประสบการณ์ของชีวิตมนุษย์ก็ตาม แต่มีลักษณะพิเศษเฉพาะอย่างตามธรรมชาติของประสบการณ์ วิธีการ และจุดหมายของแต่ละวิชา ซึ่งอาจยกมาเปรียบเทียบให้เห็นเป็นประเด็นได้ดังนี้

1) พุทธศาสนามุ่งแสวงหาความรู้เกี่ยวกับรูปแบบวิถีทางและอิทธิพลของตนที่มีต่อชีวิตและสังคม รวมทั้งการตีความหลักคำสอนต่าง ๆ พยายามตอบปัญหาพื้นฐานที่เกี่ยวกับชีวิต โดยการยึดหลักเอาศรัทธาเป็นหลักเป็นพื้นฐาน,ส่วนพุทธปรัชญามุ่งแสวงหาการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อพยายามเข้าใจตนเองและโลกโดยอาศัยเหตุผลเป็นหลักการและจุดยืนในการมองปัญหาต่าง ๆ

2) พุทธปรัชญามุ่งแสวงหากฎทั่วไป ซึ่งเป็นบรรทัดฐานของมนุษย์โดยทั่วไป, ส่วนปรัชญาไม่ได้มุ่งแสวงหากฎทั่วไปเหมือนวิทยาศาสตร์และพุทธศาสนา เป็นการแสวงหาความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาพื้นฐานอันมีลักษณะเป็นนามธรรม สัมพันธ์กับประสบการณ์ชีวิต ซึ่งย่อมแตกต่างกันไปตามกาลเวลาและสถานที่

3) พุทธศาสนาไม่ได้ใช้เหตุผลอย่างเดียวมาอธิบายประสบการณ์ของชีวิต แต่อาศัยความงามอารมณ์ และความรู้ความศรัทธามาเป็นองค์ประกอบ เพื่อที่จะเข้าใจในหลักธรรมของศาสนา ส่วนพุทธปรัชญามิได้แสวงหาความชื่นชมและความงามในตัวของมันเองในการตรวจสอบ ทบทวน ไตร่ตรองวิจารณ์ปัญหาต่าง ๆ อาจจะเกิดมีความชื่นชมและความงามควบคู่ไปด้วย

4) พุทธศาสนามุ่งหมายที่จะต้องพิสูจน์ความจริง อันเป็นคำตอบปัญหาเรื่องชีวิต ซึ่งมีลักษณะเฉพาะตนในแต่ละศาสนาบางอย่างอาจจะสอดคล้องลงรอยกันกับวิธีการ กฎเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์ และสังคมศาสตร์ แต่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ในทุกกรณี เพราะพุทธศาสนาเป็นเรื่องความเชื่อต่อสิ่งนอกเหนือกฎเกณฑ์เหนือธรรมชาติ, แต่พุทธปรัชญาพยายามหลีกเลี่ยงการพิสูจน์ตามแบบวิทยาศาสตร์ คงมุ่งแต่ค้นคว้าหาคำตอบ คือปัญหาที่เกิดขึ้นอันอาจเป็นเพียงคำอธิบายเบื้องต้น ซึ่งอาจได้รับการพิสูจน์โดยกาลเวลาอยู่แล้ว

5) พุทธศาสนายึดมั่นในเรื่องคุณค่า และข้อเท็จจริง ถือว่ามีมาในศาสนาเพราะทำให้การปฏิบัติตามหลักมีความหมาย แต่พุทธปรัชญามีปัญหาเรื่องคุณค่าและข้อเท็จจริงแสดงบทบาทแตกต่างกัน กล่าวคือ พุทธอภิปรัชญาเกี่ยวข้องกับความจริงสูงสุด พุทธญาณวิทยาเกี่ยวข้องกับข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการแสวงหาความรู้ ส่วนพุทธจริยศาสตร์เกี่ยวข้องโดยตรงเกี่ยวกับเรื่องของคุณค่า และแต่ละประเภทของปรัชญาจะเน้นบทบาทของคุณค่าไม่ตรงกัน

อย่างไรก็ตาม หากเราถือหลักการอันเป็นสากลโดยทั่วไปซึ่งเป็นธรรมชาติของระบบแนวคิดในโลกทางตะวันออกแล้ว เราก็ต้องยอมรับว่า ศาสนากับปรัชญาไม่ว่าจะเป็นศาสนาอะไร ไม่อาจแยกออกจากกันโดยเด็ดขาดได้ ทั้งศาสนาและปรัชญาต่างมีข้อเหมือนกันคือ “เป็นผลผลิตของประสบการณ์ชีวิต”

4. ชีวิตเกิดขึ้นได้อย่างไร

ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ชีวิตเป็นคำนามหมายความว่าความเป็นอยู่ตรงกันข้ามกับคำว่า “ อชีวะ”หรือ“ อชีวิต”คือ ความไม่มีชีวิตหรือความตายเพราะสิ้นกาย สิ้นไออุ่น และสิ้นวิญญาณ ฉะนั้นการเรียนรู้เกี่ยวกับชีวิตของตนเอง จะทำให้เข้าใจข้อเท็จจริง คุณค่า ความสำคัญความเป็นไปและความควรจะเป็นแห่งชีวิตของตนได้อย่างถูกต้อง

กำเนิดชีวิตตามทัศนะของพระพุทธศาสนา

การเริ่มต้นชีวิต ในทัศนะของพระพุทธศาสนา เกิดโดยอาศัยกระบวนการปฏิจจสมุปบาทคืออาศัยเหตุปัจจัยเชื่อมโยงกันโดยไม่ขาดสาย ในมหาสีหนาทสูตร พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงประเภทกำเนิดของสัตว์ไว้ 4 ประการ คือ

1) สัตว์ที่เกิดจากเปลือกฟองไข่ เรียกว่า อัณฑชะ
2) สัตว์ที่เกิดจากครรภ์ เรียกว่าชลาพุชะ
3) สัตว์ที่เกิดในปลาเน่า ในเถ้าไคล เรียกว่าสังเสทชะ
4) สัตว์ที่เกิดผุดขึ้นเต็มตัว เช่น เทวดา สัตว์นรก เรียกว่าโอปปาติกะ

ส่วนการเกิดในโลกของมนุษย์เช่นการเกิดของคนและสัตว์ ต้องอาศัยพ่อแม่เป็นเชื้อให้ ด้วยการผสมพันธุ์อาศัยธรรมชาติ อาศัยอาหาร ตามนัยอภิธรรมกล่าวไว้ว่าการเกิดเป็นมนุษย์เริ่มตั้งแต่มีปฏิสนธิวิญญาณซึ่งเกิดขึ้นต่อจากจุติจิตในมรณาสันนวิถี อันเป็นดวงจิตสุดท้ายต่อจากชาติก่อนตายจากชาติก่อนแล้วเกิดทันที ไม่มีระหว่างคั่นปฏิสนธิจิตนี้แหละเป็นส่วนหนึ่งในการเริ่มต้นของชีวิต ซึ่งมี 3 อย่างคือ บิดามารดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู (ไข่พร้อมที่จะสืบพันธุ์) และ คันธัพพะ (มีปฏิสนธิจิตหรือปฏิสนธิวิญญาณมาอาศัย)

กระบวนการเจริญเติบโตของมนุษย์ในครรภ์ตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในอินทกสูตร โดยลำดับจัดเป็น ๕ขั้นตอนในแต่ละสัปดาห์ดังนี้

สัปดาห์ที่ ๑เป็นกลละเป็นน้ำใสๆ มีลักษณะเป็นเมือก เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเจริญเติบโต
สัปดาห์ที่ ๒เป็นอัพพุทะมีลักษณะเป็นเมือกที่ขุ่นข้น

สัปดาห์ที่ ๓เป็นเปสิมีลักษณะแดง

สัปดาห์ที่ ๔เป็นฆนะมีลักษณะเป็นก้อนค่อย ๆ แข็งตัวขึ้น

สัปดาห์ที่ ๕เป็นปัญจสาขามีลักษณะเป็นปุ่ม ๕ปุ่ม คือ ปุ่มศรีษะ๑ปุ่ม ปุ่มแขน ๒ปุ่ม ปุ่มขา ๒ปุ่ม ขา จากนั้นก็จะพัฒนาไปสู่การเป็นรูปร่างจนมีผม ขน เล็บ เป็นต้น ตามมา

การเกิดชีวิต ในทัศนะของพระพุทธศาสนานั้น เป็นการเกิด ๒ครั้ง ครั้งแรกคือการเกิดทางร่างกายและจิตใจ ซึ่งจิตเดิมนั้นเป็นจิตบริสุทธิ์ไม่มีเครื่องเศร้าหมอง ไม่มีกิเลส ส่วนการเกิดครั้งที่ ๒เป็นการเกิดในจิตใจเกิดโดยวิญญาณ ซึ่งไม่มีพ่อแม่เป็นปัจจัยให้เกิด เป็นการเกิดความทุกข์สาเหตุมาจากเด็กมีสภาพจิตด้อยด้วยคุณธรรม ขาดสติ ไม่มีปัญญารู้ชัดตามความเป็นจริง (อวิชชา) ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ตัณหา อุปทาน ภพ ชาติ ฯลฯ (ปฏิจจสมุปปาท) ซึ่งเป็นกระบวนการเกิดความทุกข์ในจิตใจ ความทุกข์จะเกิดดับเกิดดับสลับกันไปเป็นลูกโซ่ ประดุจสายฟ้าแลบ เป็นวงกลมหมุนเวียนเช่นนี้เลื่อยไปตลอดชีวิตจนกว่าจะดับทุกข์ได้

ชีวิตคืออะไร

ชีวิต คือขันธ์ 5 (The five Aggregates) อธิบายแยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองคาพยพทั้งหมด ที่บัญญัติ เรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ฯลฯ ออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ 5 ประเภท หรือ 5 หมวด เรียกทางธรรม ว่า เบญจขันธ์ได้แก่

1) รูป (Corporeality) ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกาย และพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติการณ์ต่าง ๆ ของสสารและพลังงานเหล่านั้น

2) เวทนา (Feeling หรือ Sensation) ได้แก่ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ

3) สัญญา (Perception) ได้แก่ ความกำหนดได้ หรือ หมายรู้ คือกำหนดรู้อาการ เครื่องหมาย ลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์ (Object) นั้น ๆ ได้

4) สังขาร (Mental Formation หรือ Volitional Activities) ได้แก่องค์ประกอบ หรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนา เป็นต้น ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ ปรุงแปรการตริตรึกนึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ

เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น เรียกรวมอย่างง่าย ๆ ว่า เครื่องปรุแต่งของจิต เครื่องปรุงของความคิด หรือเครื่องปรุงของกรรม

5) วิญญาณ (Consciousness) ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้ลิ้มรส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

แม้ชีวิตจะประกอบด้วยขันธ์ ๕ ซึ่งแบ่งซอยได้ออกไปเป็นหน่วยย่อยต่าง ๆ มากมาย แต่ในทางปฏิบัติ คือ ในการดำเนินชีวิตทั่วไป มนุษย์ไม่ได้เกี่ยวข้องโดยตรงกับส่วนประกอบเหล่านั้นโดยทั่วถึงแต่อย่างใด ส่วนประกอบหลายอย่างมีอยู่และทำหน้าที่ของมันไปโดยมนุษย์ไม่รู้จัก หรือ แม้รู้จัก ก็แทบไม่ได้นึกถึงเลย เช่น ในด้านรูปธรรม อวัยวะภายในร่างกายหลายอย่าง ทำหน้าที่ของมันอยู่โดยมนุษย์ผู้เป็นเจ้าของไม่รู้ และไม่ได้ใส่ใจที่จะรู้ จนบางคราวมันเกิดวิปริตหรือทำหน้าที่บกพร่องขึ้น มนุษย์จึงหันมาสนใจแม้องค์ประกอบต่าง ๆ ในกระบวนการฝ่ายจิตก็เป็นเช่นเดียวกัน

ชีวิตเป็นอย่างไร

ชีวิตเป็นผลของการที่ส่วนประกอบ ๕ ส่วน (ขันธ์ ๕) มารวมกันเข้า โดยมีความสัมพันธ์แบบอิงอาศัยกันอย่างสอดประสาน ส่วนประกอบทั้ง ๕ นี้ มีทั้งส่วนที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม ชีวิตในความหมายนี้ อาจกล่าวได้ว่า เป็นชีวิตที่บริสุทธิ์ คือ ยังไม่มีเรื่องอื่น ๆ จากภายนอก หรือแม้แต่เรื่องความรู้สึกว่าเป็นตัวเราเข้ามาเกี่ยวข้อง ชีวิตเป็นผลมาจากกามีส่วนต่าง ๆ มาประกอบกันเข้า และแต่ละส่วนก็มีส่วนประกอบย่อยของตนอีกมามายนั้น สะท้อนแนวคิดที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับโลกและชีวิต ว่า สิ่งทั้งหลาย ที่เราบัญญัติเรียกว่า คน สัตว์ ที่สิ่งของ ต่าง ๆ นั้น ไม่ได้มีอยู่ เป็นอยู่ ด้วยตัวของมันเอง แต่ มีอยู่ เป็นอยู่ เพราะมีปัจจัยต่าง ๆ มาประกอบกันเข้า หรือกล่าวอีนัยหนึ่งก็คือมีอยู่ เป็นอยู่โดยอิงอาศัยสิ่งอื่น ไม่ใช่ด้วยตัวของมันเอง เหตุนี้จึง พูดต่อไปได้อีกว่า สิ่งทั้งหลายนั้น เป็นทั้งผลที่เกิดมาจากสิ่งอื่น และในขณะเดียวกันตัวมันเองก็เป็นเหตุปัจจัยของสิ่งอื่นด้วยเพราะมีสภาพเช่นนี้เอง สิ่งทั้งหลายไม่ว่าจะเป็น คน สัตว์ หรือสิ่งของ ล้วนไม่มีตัวตนของมันเองอย่างเป็นอิสระ นี่เป็นสัจธรรมหรือเป็นกฎสากลที่เป็นจริงกับทุกสิ่งบนโลกใบนี้

ความเห็นที่ว่า การมีอยู่ของสิ่งทั้งหลาย เป็นกระบวนการที่เกี่ยวเนื่องแบบอิงอาศัยกันนั้น ตรงกับหลักธรรมในพุทธศาสนา เรื่อง ปฏิจจสมุปบาท คือการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลาย โดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมีขึ้นหรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา ปฏิจจสมุปบาท จึงเป็นหลักธรรมหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ซึ่งมีพุทธพจน์แสดงปฏิจจสมุปบาทในรูปของกฎธรรมชาติ ว่า ดังนี้

"ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ดำรงอยู่เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม หรือเป็น อิทัปปัจจยตา"

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก จึงแสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า "จงดูสิ" "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขาร จึงมี ฯลฯ"

ภิกษุทั้งหลาย ตถตา (ภาวะที่เป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ภาวะที่ไม่คลาดจากการเป็นอย่างนั้น) อนัญญถตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คือ อิทัปปัจจยตา ดังกล่าวมานี้แล เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท การเกิดการดับของสิ่งทั้งหลายว่ามีปัจจัยเป็นเหตุ ทำนองว่า "เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น และเพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงดับไป" ความหมายเดียวกันนี้จะกล่าวเสียใหม่ในทางกลับกันก็ได้ ว่า "การที่สิ่งนี้เกิดก็เพราะมีสิ่งนี้ และการที่สิ่งนี้ดับไป ก็เพราะไม่มีสิ่งนี้" สิ่งนี้ ตัวแรกนั้นกล่าวแบบวิทยาศาสตร์ก็คือ อะไรก็ได้ที่เป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้สิ่งอื่นเกิดขึ้น หรือมีอยู่เป็นอยู่ได้นั่นเอง

กล่าวในแง่ของชีวิต การที่ชีวิตเกิดขึ้นและดำรงอยู่ ก็เพราะอาศัยปัจจัยต่าง ๆ ที่เหมาะสมมารวมกัน ปัจจัยเหล่านั้นมีทั้งที่เป็นปัจจัยภายใน (ทั้งรูปธรรมและนามธรรม) และปัจจัยภายนอก (คือเรื่องของรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และอารมณ์ที่เกิดในใจ) นอกจากอิงอาศัยสิ่งอื่น และไม่มีตัวตนเป็นอิสระแล้ว สิ่งทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ หรือสิ่งของก็ตาม ยังมีอยู่ เป็นอยู่ในรูปของกระแสนั่นคือทุกสิ่งทุกอย่างล้วนดำรงอยู่ หรือเป็นไปในรูปของกระบวนการ ที่มีการเกิด และการดับ สลับกันไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย การเกิดดับของส่วนประกอบทั้ง ๕ ของชีวิต (ขันธ์ ๕) นั้นก็เช่นเดียวกัน แต่นี่เป็นกระบวนการที่ละเอียดยากที่จะสังเกตได้ทันในแต่ละขณะ จึงดูเสมือนว่า ชีวิตในแต่ละขณะนั้น เป็นสภาพที่คงที่ไม่เปลี่ยนแปลง แต่ความเป็นจริงแล้ว นี่คือกระบวนการเกิดดับที่สลับกันไปไม่ขาดสาย ผู้รู้บางท่านอุปมากระบวนการเกิด-ดับ สลับกันไปเช่นนี้ในชีวิต ว่า เหมือนกับกระบวนการลุกไหม้ของตะเกียง แสงตะเกียงที่เรามองเห็นลุกสว่าง (เสมือนว่า) คงที่อยู่นั้น เป็นผลมาจากปัจจัยหลายอย่างประกอบกัน กล่าวคือ ในตัวมันเองก็มีน้ำมันและไส้ตะเกียง นอกตัวของมันออกไปก็เป็นเรื่องของก๊าซออกซิเจน และประกายไฟที่มาจุดให้ติด เปลวไฟที่ติดและลุกไหม้อยู่นั้น ปรากฏให้เห็นเสมือนว่าเป็นสิ่งที่คงที่ แต่ที่จริง ในเปลวไฟของตะเกียงนั้น มีการเกิดดับ เกิดดับ เกิดดับ...ตลอดเวลาของไฟที่ไหม้อณูของน้ำมันและไส้ตะเกียงแต่ละอณูสลับและต่อเนื่องกันไป ตราบเท่าที่น้ำมันและไส้ตะเกียงนั้นยังมีอยู่ เมื่อไฟไหม้ที่อณูหนึ่งก็จะเกิดเปลวไฟสว่างอยู่ (ช่วงนี้นับเป็นการเกิดขึ้น และการดำรงอยู่) แต่เมื่ออณูนั้นถูกไฟไหม้หมด แสงสว่างที่เกิดจากการไหม้อณูนั้นก็หมดไป (ช่วงนี้เป็นการดับ) ถ้าน้ำมันและไส้ตะเกียงยังไม่หมด (ยังคงมีเหตุปัจจัยอยู่) ก็จะมีเชื้อใหม่ลุกไหม้ต่อไปอีก โดยนัยนี้กระบวนการเกิดดับ เกิดดับ เกิดดับ ...ก็จะต่อเนื่องกันไปกระบวนการนี้

เป็นไปไม่ขาดสายและรวดเร็ว จนยากที่จะสังเกตเห็นได้ทัน ความเปลี่ยนแปลงในรูปของการเกิด-ดับ ที่เกิดขึ้นในแต่ละขณะได้ ภาพที่เราเห็นจึงเป็นเหมือนคงที่อย่างน้อยก็ชั่วเวลาหนึ่ง การดำรงอยู่ของชีวิตที่เราเห็นกันอยู่ก็เป็นเช่นเดียวกัน

ชีวิตเป็นไปอย่างไร

ชีวิตมนุษย์ต่างดิ้นรนไปตามแรงผลักดันของกิเลสและตัณหา เมื่อตัวเองประสบกับความผิดพลาดไม่สมหวังก็เกิดความทุกข์ เมื่อประสบความสำเร็จสมหวังก็มีความสุขตั้งอยู่ในความประมาทขาดความรอบคอบ พอความสุขเปลี่ยนไปก็เกิดความทุกข์ขึ้นมาอีก หลักพุทธธรรมเป็นหลักธรรมที่ช่วยให้เราได้มองชีวิตและเข้าใจชีวิตอย่างรู้เท่าทันตามสภาพความเป็นจริง เข้าใจชีวิตอย่างมีสติสัมปชัญญะใช้ปัญญาแก้ไขปัญหาที่ตัวเองกำลังเผชิญอย่างมีเหตุผล สัมพันธภาพระหว่างเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความทุกข์ความสุขและกระบวนการแก้ไขปัญหาชีวิต

5. ชีวิตมนุษย์กับปฏิจจสมุปบาท (Dependent Origination)

ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทมีปรากฏตามพุทธดำรัสที่ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นย่อมเห็นธรรมผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นปฏิจจสมุปบาท” เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ๆ ขณะที่ทรงประทับบนบัลลังก์ใต้ต้นโพธิพฤกษ์ตลอดสามราตรีพระพุทธองค์ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาททั้งอนุโลมและปฏิโลมและทรงรำพึงว่าจะสั่งสอนธรรมที่ตรัสรู้นี้แก่เวไนยสัตว์หรือไม่ ต่อเมื่อได้ทรงพิจารณาว่า บุคคลมี ๔ จำพวก บางคนเป็นอัจฉริยะ บางคนฉลาด บางคนมีสติปัญญาปานกลาง บางคนโง่ เมื่อทรงทราบเช่นนี้จึงได้ตัดสินพระทัยที่จะสั่งสอนเวไนยสัตว์ต่อไป

ปฏิจจสมุปบาท ช่วยถอนความสงสัยของชาวโลกเรื่องกระบวนการของชีวิต เมื่อบุคคลรู้ว่าชีวิตประกอบด้วยขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ และรู้ต่อไปว่าขันธ์ ๕ ย่อมเป็นไปตามไตรลักษณ์คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่มีตัวตน ถึงจุดนี้ ปฏิจจสมุปบาทก็จะให้คำตอบว่าชีวิตมนุษย์ที่ไม่มีตัวตนนั้นมีการสืบต่อกันดุจลูกโซ่ตามเหตุปัจจัยต่างๆ

หลักปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธองค์ทรงแสดงมีสองนัยด้วยกัน ได้แก่ หลักสากล และหลักประยุกต์ ทั้ง ๒ นัย แบ่งเป็นสองส่วน คือ ส่วนแรกแสดงการเกิด ส่วนหลังแสดงการดับ

1) หลักสากลปฏิจจสมุปบาทที่เห็นหลักสากลมุ่งอธิบายกระบวนการเกิด และการดับของสรรพสิ่งทั้งมีชีวิตและไม่มีชีวิต

"เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไปด้วย"

หลักสากลบอกแต่เพียงกว้าง ๆ ว่าถ้ามีสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นจะต้องมีปัจจัยสนับสนุนให้เกิดแต่ไม่ได้บ่งชื่อปัจจัยนั้นว่าเป็นอะไร อนึ่งไม่มีการบ่งว่าปัจจัยนั้นเป็นจุดต้น เพราะพระพุทธศาสนาเป็นอเทวนิยม จึงไม่มีการกล่าวถึง

2) หลักประยุกต์ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นหลักประยุกต์มุ่งแสดงกระบวนการความเป็นเหตุปัจจัยของชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งชีวิตมนุษย์ทั้งกระบวนการเกิดและการดับ

ความหมายของปฏิจจสมุปบาทพระธรรมปิฎก (2544: 58-59) ได้อรรถาธิบายเกี่ยวกับความหมายของปฏิจจสมุปบาทไว้ ดังนี้

ปฏิจจสมุปบาท แปลพอให้ได้ความหมายในเบื้องต้นว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน จึงเกิดมีขึ้น หรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา การแปลความหมายของหลักปฏิจจสมุปบาทให้เป็นเรื่องวิวัฒนาการของชีวิตและให้เห็นการเสื่อมสลายทรุดโทรมตามธรรมชาติของชีวิต อาจถูกต้องและเป็นที่ยอมรับ แต่อาจไม่ถูกต้องตามพุทธประสงค์ปฏิจจสมุปบาทเป็นกระบวนการเกิด-ดับของทุกข์จากอรรถาธิบายนี้สรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปทาหมายถึง กระบวนการเกิด และ การดับของทุกข์ ที่มีมาโดยธรรมชาติ ซึ่งการเกิด-ดับนั้น ต้องอาศัยปัจจัยที่เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันเป็นชีวิตแห่งความทุกข์การเกิดและการดับของชีวิต ก็คือ การเกิด-ดับของความทุกข์นั่นเอง และการเกิด-ดับนั้นย่อมมีปัจจัยเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันเรียกว่าปฏิจจสมุปบาท

การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หมายถึง การอยู่อย่างรู้เท่าทันสภาวะ และรู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติการถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้เป็นอย่างเดียวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ การอยู่ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ เป็นการอยู่อย่างอิสระ การเป็นอยู่อย่างอิสระ ก็คือ การไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของตัณหา อุปาทาน หรือการอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น การอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่นก็คือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หรือการรู้และเข้าเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย ชีวิตแห่งปัญญา จึงมองลักษณะได้ 2 ด้าน คือ ด้านภายใน มีลักษณะสงบเย็น ปลอดโปร่ง ผ่องใสด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ เมื่อเสวยสุขก็ไม่สยบมัวเมาหลงระเริงลืมตัว เมื่อขาด พลาด หรือ พรากจากเหยื่อล่อสิ่งปรนปรือต่างๆ ก็มั่นคง ปลอดโปร่งอยู่ได้ ไม่หวั่นไหวไม่หดหู่ ซึมเศร้าสิ้นหวังหมดอาลัยตายอยาก ไม่ปล่อยตัวฝากความสุขทุกข์ของตนไว้ในกำมือของสินจ้างรางวัลภายนอก ด้านภายนอก มีลักษณะคล่องตัว

ว่องไว พร้อมอยู่เสมอที่จะเข้าเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลาย ตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผลบริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนปมหรือความยึดติดภายใน

การที่แสดงให้เห็นความแตกต่างระหว่างชีวิตแห่งความยึดมั่นถือมั่นกับชีวิตแห่งปัญญาว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้เรียนรู้หลักปฏิจจสมุปบาท ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง เฉยๆไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง ผู้ได้เรียนรู้แล้ว ก็ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง เฉยๆไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง แต่ผู้ที่ไม่เรียนรู้ เมื่อถูกทุกขเวทนาเข้ากระทบย่อมโศกเศร้าคร่ำครวญ เกิดเวทนาทั้งกายและใจและเมื่อมีสุขเวทนาก็หลงใหลจนฟั่นเฟือนมากกว่าผู้ที่ได้เรียนรู้หลักปฏิจจสมุบาทแล้ว (พระธรรมปิฎก 2544: 100-105) จากความหมาย ความมุ่งหมาย และความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทข้างต้น สรุปได้ว่า การศึกษาพุทธศาสนาจำเป็นต้องทำความเข้าใจในหลักปฏิจจสมุปบาท เพราะเมื่อเข้าใจในหลักปฏิจจสมุปบาทย่อมเข้าใจชีวิตตามความเป็นจริงว่า ชีวิตมีการเกิดและดับสิ้นไปของความทุกข์ที่มีอยู่ประจำชีวิตรู้สาเหตุของการเกิดและการดับสิ้นไปของความทุกข์นั้นและเข้าใจเหตุผลแห่งการดำเนินไปของวัฏจักร แห่งชีวิต สามารถตัดอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ซึ่งเป็นตัวการทำให้เกิดทุกข์ และ ดับทุกข์ สุขในวัฏสงสารได้

ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายเปลี่ยนแปลงไปตามกฎธรรมชาติ เมื่อต้องการขจัดทุกข์ จึงต้องขจัดเหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิดทุกข์ เมื่อทำเหตุปัจจัยที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ผลที่ได้คือ ความดับทุกข์ ความเป็นเหตุและผลนี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ชีวิตก็เช่นกัน จึงกล่าวว่าชีวิตเป็นไปตามกฎแห่งกรรม และหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นกระบวนการที่ดำเนินหมุนเวียนเป็นวัฏฏจักรไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดสิ้นสุด ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลายปฏิจจสมุปบาท มุ่งแสดงอาการของสิ่งทั้งหลายที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันปฏิจจสมุปบาท จึงเป็นกระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งความทุกข์ชีวิตอยู่ภายใต้กระบวนการนี้ ชีวิตจึงเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ

ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร

มนุษย์เป็นผลผลิตจากธรรมชาติ เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เมื่อมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ จึงต้องตกอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของธรรมชาติอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ และเมื่อสุข และทุกข์เป็นธรรมชาติของชีวิต จึงนับว่าเป็นคุณสมบัติสำคัญที่จะต้องรู้เท่าทัน และพัฒนาชีวิตให้เกิดดุลยภาพอันจะทำให้มนุษย์อยู่กับธรรมชาติได้อย่างเป็นปกติ ดังนั้น ทั้งสุขและทุกข์เป็นคุณสมบัติชนิดหนึ่งที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง กล่าวคือ สุขคือสิ่งที่มนุษย์จะต้องพัฒนาให้เกิดขึ้นในชีวิต ส่วนทุกข์ คือสิ่งที่มนุษย์จะต้องกำหนดรู้และปฏิบัติให้ถูกต้อง หน้าที่ต่อทุกข์ของมนุษย์ คือการกำหนดรู้เท่าทัน ส่วนสุขนั้นมีหน้าที่จะต้องพัฒนาให้เกิดขึ้น ซึ่งสาระสำคัญของหน้าที่ ทั้งต่อสุขและทุกข์นั้น สามารถกล่าวโดยสรุป ตามหลักพุทธ

ศาสนา คือการรู้เท่าทันทุกข์ พระพุทธศาสนามองว่า ชีวิตและสรรพสิ่งล้วนตกอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ ๓ ประการ คือ 1) การเปลี่ยนแปลง (อนิจจัง) 2) การตั้งอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (ทุกขัง) 3) การไม่มีตัวตนที่แท้จริงเพราะปรากฏรูปร่างขึ้นมาได้ด้วยเหตุปัจจัย (อนัตตา) ทั้ง 3 ประการนี้พระพุทธศาสนาเรียกว่ากฎธรรมชาติ ซึ่งสรรพสิ่งทั้งโลกและชีวิต จะต้องตกอยู่ภายใต้กฎทั้ง 3 ประการนี้อาการทั้งสองในเบื้องต้นนั้น คือการเปลี่ยนแปลง (อนิจจัง) และการตั้งอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (ทุกขัง) แสดงอาการปรากฏให้เห็นได้ง่าย โดยเมื่อรู้จักขันธ์ 5 ตามที่เป็นจริงก็สามารถจะเข้าใจสิ่งทั้งปวง จนถึงกับเบื่อหน่ายคลายความอยาก ไม่ยึดติดอะไร และเราควรจะมีชีวิตอยู่ อย่างที่เรียกว่า “เป็นอยู่ชอบ” คือ ให้วันคืนเต็มไปด้วยความปีติปราโมทย์ อันเกิดมาจากการกระทำที่ดีงามถูกต้องอยู่เป็นประจำ แล้วระงับความฟุ้งซ่าน เกิดสมาธิ เกิดความเห็นแจ้งได้เรื่อย ๆ ไป จนกระทั่งเกิดความเบื่อหน่าย ความคลายออก ความหลุดพ้น และนิพพานได้ ตามความเหมาะสมของสิ่งแวดล้อม ถ้าเราจะรีบเร่งทำให้ได้ผลเร็วขึ้น ก็มีแนวปฏิบัติที่เรียกว่า วิปัสสนาธุระ เริ่มตั้งแต่มีความประพฤติที่บริสุทธิ์ มีใจบริสุทธิ์ มีความเห็นบริสุทธิ์ เรื่อยขึ้นไป จนถึงมีปัญญาเห็นแจ้ง คือ ความเห็นแจ้งบริสุทธิ์ ในที่สุดก็จะตัดกิเลสที่ผูกมัดคนให้ติดอยู่ กับวิสัยโลกออกเสียได้ เรียกว่าการบรรลุมรรคผล และนี่ก็เป็นชีวิตที่ต้องการให้เป็นไปเช่นนี้และเป็นชีวิตที่มีประโยชน์สูงสุดอันมนุษย์ควรได้จากชีวิตนี้

การพัฒนาชีวิต ซึ่งเป็นระบบของธรรมชาติ ที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติจึงต้องจัดให้เป็นไปอย่างถูกต้องตามกระบวนการของเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ซึ่งการพัฒนาชีวิตนั้นต้องอาศัยหลัก 3 ด้าน (ไตรสิกขา) ซึ่งจะพากันเดินหน้าพัฒนาไปด้วยกัน

1) ด้านสื่อกับโลก ได้แก่การรับรู้ติดต่อสื่อสารสัมพันธ์ พฤติกรรม ความประพฤติ และการแสดงออกต่อหรือกับเพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ผ่านทวาร (ช่องทาง, ประตู) 2 ชุด คือ

ก) ผัสสทวาร (ทางรับรู้) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (รวมทั้งชุมทางคือ ใจ เป็น 6)

ข) กรรมทวาร (ทางทำกรรม) คือ กาย วาจา (รวมชุมทางคือ ใจ ด้วย เป็น ๓)

ด้านนี้ พูดง่าย ๆ ว่า แดนหรือด้านที่สื่อกับโลก เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล

2) ด้านจิตใจ ได้แก่การทำงานของจิตใจ ซึ่งมีองค์ประกอบและคุณสมบัติที่เกี่ยวข้องมากมาย เริ่มแต่ต้องมีเจตนาหรือเจตจำนง ความจงใจ ตั้งใจ มีแรงจูงใจอย่างใดอย่างหนึ่ง มีความดีความชั่ว ความสามารถหรือความอ่อนด้อยพร้อมทั้งความรู้สึกสุข-ทุกข์ สบายหรือไม่สบาย หรือเฉย ๆ เพลิน ๆ และปฏิกิริยาต่อจากสุข-ทุกข์นั้น เช่น ชอบใจหรือไม่ชอบใจ อยากจะได้ อยากจะเอา หรืออยากจะหนี หรือ

อยากจะทำลาย ที่ควบคุมชักนำการรับรู้และพฤติกรรมทั้งหลาย เช่นว่าจะให้ดูอะไร หรือไม่ดูอะไร จะพูดอะไร หรือจะพูดกับใครว่าอย่างไร ด้านนี้เรียกสั้น ๆ ว่า “จิต” หรือแดน ของ “สมาธิ”

3) ด้านปัญญา ได้แก่ ได้แก่ความรู้ความเข้าใจ ตั้งแต่สุตะคือ ความรู้ที่ได้เรียนสดับ หรือข่าวสารข้อมูล จนถึงการพัฒนาทุกอย่าง ในจินตาวิสัย และญาณวิสัย เช่นแนวคิด ทิฏฐิ ความเชื่อ ทัศนคติ ค่านิยม ความยึดถือ ตามความรู้ความคิดความเข้าใจ แง่มุมในการมอง ในการพิจารณา อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้านนี้เรียกสั้น ๆ ว่า “ปัญญา”

องค์ประกอบของชีวิต ๓ ด้านนี้ทำงานไปด้วยกัน ประสานกันไป และเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน ไม่แยกห่างจากกันจึงเป็นชีวิตที่เป็นไปอย่างถูกต้องตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ เมื่อชีวิต คือ ขันธ์ 5 ที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตามกฎไตรลักษณ์ และชีวิตยังเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท ดังนั้นเป้าหมายสูงสุดทางพระพุทธศาสนา จึงเป็น ความดับทุกข์ของชีวิต และ ชีวิตจึงควรให้เป็นผู้เข้าถึงความดับทุกข์ที่เรียกว่า นิโรธ หมายถึง ความดับทุกข์ คือ ดับตัณหาได้โดยสิ้นเชิง เป็นภาวะปลอดจากความทุกข์ทั้งสิ้น เพราะไม่มีทุกข์ที่จะเกิดขึ้นได้อีกเลย เรียกว่า พระนิพพาน คือ การดับกิเลสและกองทุกข์ นี้เป็นโลกุตตรธรรม และเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา จัดประเภทนิพพาน เป็น 2 ประเภท ได้แก่สอุปาทิเสสนิพพาน คือ ดับกิเลสแต่ยังมีขันธ์ 5 อยู่ หมายถึง นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ และอนุปาทิเสสนิพพาน คือ ดับไม่เหลือ (ดับกิเลสไม่มีขันธ์ 5 เหลืออยู่)คือสิ้นทั้งกิเลสและชีวิต หมายถึง พระอรหันต์สิ้นชีวิต

ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร

ธรรมะ คือ คำสั่งสอนทั้งหมดที่พระพุทธองค์ทรงแสดง ตรัสสอนไว้ล้วนแล้วต้องการให้ผู้ปฏิบัติที่อยู่ในสังคมเกิดความสงบสุขต้องการให้สังคมเป็นหนึ่งเดียวกัน ไม่ต้องการให้เกิดความแตกแยกแบ่งพรรคแบ่งพวก แบ่งชนชั้น เพราะทุกคนมีศักยภาพที่จะเข้าถึงกระแสแห่งธรรมที่ พระองค์ทรงวางหลักเอาไว้ อันเป็นวิถีแห่งการปฏิบัติตั้งแต่หลักธรรมขั้นพื้นฐาน คือ ศีลธรรม จริยธรรม ไปจนถึงขั้นปรมัตถธรรม โดยมีศีล 5 อันเป็นหลักธรรมขั้นพื้นฐานในการอยู่ร่วมกันในสังคม สังคมจะสงบสุขได้ก็เพราะทุกคนรักษาศีลโดยมีศีล 5 เป็นศีลขั้นต่ำ แต่ที่สังคมวุ่นวายอยู่ทุกวันนี้ก็เพราะคนส่วนใหญ่ไม่ประพฤติไม่ปฏิบัติรักษาศีล ศีลจึงเป็นหลักธรรมขั้นพื้นฐานที่สำคัญมาก เพราะศีลจะเป็นฐานให้เกิดหลักธรรมขั้นอื่นๆหากบุคคลใดยังประพฤติผิดศีล จิตใจเขาย่อมวิตกกังวล จิตใจย่อมมัวหมอง ย่อมขาดสติ เป็นไปไม่ได้เลยที่จะเข้าถึงหลักธรรมที่สูงขึ้นไป มิหนำซ้ำยังพาตนให้ตกต่ำไปเรื่อยๆ เปรียบเสมือนคนที่จะก้าวข้ามไปสู่บันไดขั้นที่ 2 ได้ก็ต้องก้าวข้ามบันไดที่แรกเสียก่อน เมื่อพระให้ศีล 5 เสร็จก็จะสรุปศีลคือ สีเลนะ สุคะติง ยันติสีเลนะ

โภคะสัมปทา สีเลนะ นิพพุติง ยันติ ศีลที่รักษาดีแล้ว ย่อมนำไปสู่สุคติ ศีลที่รักษาดีแล้ว ย่อมนำมาซึ่งโภคทรัพย์ศีลที่รักษาดีแล้วย่อมนำไปสู่พระนิพพาน

ดังนั้นทางสายกลางคือ มัชฌิมาปฏิปทาหรืออริยมีองค์ 8 อันทางเป็นที่จะนำไปสู่ความสงบ ความรู้ยิ่ง ความดับทุกข์รู้แจ้งในอริยสัจจ์สี่ เริ่มที่สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ คือ ความเห็นที่ถูกต้อง สัมมาสังกัปปะ คือความใฝ่ใจถูกต้อง สัมมาวาจา คือการพูดจาถูกต้อง สัมมากัมมันตะ คือการกระทำถูกต้อง สัมมาอาชีวะ คือการดำรงชีพถูกต้อง สัมมาวายามะ คือความพากเพียรถูกต้อง สัมมาสติ คือการระลึกประจำใจถูกต้อง สัมมาสมาธิ คือการตั้งใจมั่นถูกต้อง กล่าวคือเมื่อบุคคลใดมีความเห็นที่ถูกต้องตามหลักทำนองคลองธรรมแล้ว การคิด การพูด การกระทำ การประกอบอาชีพการงาน ก็จะเป็นสิ่งที่ถูกต้อง ไม่ผิดจากทำนองคลองธรรม เป็นไปเพื่อความเจริญ เป็นไปเพื่อความสงบ เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สรุปลงในศีล สมาธิ ปัญญา ดังที่ได้กล่าวแล้วในเบื้องต้นว่าศีล คือหลักธรรมขั้นพื้นฐานที่สำคัญมาก เพราะจะเป็นฐานให้เกิดหลักธรรมขั้นต่อไป กล่าวคือเมื่อบุคคลใดรักษาศีลให้ครบถ้วนบริบูรณ์แล้ว ย่อมปราศจากความกังวลใจ ปราศจากสิ่งที่จะมาสร้างความมัวหมองในจิตใจ เมื่อจิตใจปราศจากสิ่งมัวหมอง ไร้ความกังวล จิตใจย่อมผ่องใส่ เบิกบาน เมื่อจิตใจผ่องใส่ เบิกบาน ย่อมเป็นฐานให้เกิดสมาธิ สมาธิคือความแน่วแน่ จดจ่อ ไม่หวั่นไหว นิ่งใสบริสุทธ์ เมื่อสมาธิแก่กล้าควรแก่การใช้งาน ท่านให้ใช้วิปัสสนาปัญญา พิจารณาสังขารร่างการ พิจารณาสรรพสิ่ง ให้เห็นอยู่ในสภาพไม่เที่ยง เกิดขึ้นตั้งอยู่ ดับไปเป็นธรรมดา เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อันเป็นสัจจะธรรมที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลง แต่ปุถุชนย่อมมองไม่เห็น เพราะมีอวิชชาความ คือความมืดมิดคอยปิดบัง ทำให้หลงเข้าไปยึดมั่น ถือมั่น ในสิ่งที่เห็น ในสิ่งที่เป็น ในสิ่งที่สัมผัส ยึดมั่นตัวกู เป็นของกู จึงต้องอาศัยวิปัสสนาปัญญาในการพิจารณาสังขารร่างกาย พิจารณาสรรพสิ่งให้เห็นอยู่ในสภาพไม่เที่ยง เกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปกล่าวคือเมื่อบุคคลใช้วิปัสสนาปัญญาพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่มั่นคง ไม่ถาวร มีเกิดก็ต้องมีดับ ย่อมเหนื่อยหน่ายสิ่งที่ตนหลง สิ่งที่ยึดมั่นถือมั่นย่อมคลายความยึดมั่นถือมั่น นั่นแหละเป็นทางแห่งพระนิพพาน อันเป็นธรรมหมดจด อันเป็นการปฏิบัติตนให้เข้าถึงความสงบ ความรู้ยิ่ง ความรู้แจ้งดับทุกข์โดยสิ้นเชิงตามวิถีทางแห่งมัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยมรรคมีองค์ 8 ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในธรรมจักรกัปปวัฒนสูตรในวันอาสาฬหบูชา นี่แหละชีวิตต้องมีความเป็นอยู่ตามทัศนะของพุทธปรัชญา ดังได้กล่าวมานี้

ชีวิตที่ดีเป็นอย่างไร

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาแห่งกรรมนิยาม เน้นการกระทำของแต่ละคน และการกระทำนี้ก็เป็นไปตามกฎแห่งกรรมที่ว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ดังนั้น เมื่อได้เรียนรู้ความจริงของชีวิต เป้าหมายสูงสุด

ของชีวิต วิธีดำเนินชีวิตเพื่อความดับทุกข์แล้ว อย่างไรก็ตามชีวิตย่อมมีความสัมพันธ์กับสภาพตามธรรมชาติ สัมพันธ์กับสังคม สัมพันธ์กับมนุษย์ด้วยกัน การอยู่ร่วมกันอย่างอารยชน จึงเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็น เพื่อความเป็นชีวิตที่ดี จึงควรเป็นชีวิตของผู้ประพฤติตามหลักพุทธธรรมอันประเสริฐ ไม่เบียดเบียนกัน ไม่ทำร้ายกัน อันได้แก่ ศีลพื้นฐาน คือ ศีล 5 นั่นเอง

ชีวิตที่เป็นอยู่อย่างดีและมีความสุขที่สุดคือชีวิตที่กล้ารับรู้ต่อปัญหาทุกอย่าง ตั้งทัศนคติที่ถูกต้องต่อปัญหาเหล่านั้น และจัดการแก้ไขด้วยวิธีที่ถูกต้อง จากประโยคสั้นๆนี้ หมายความรวมถึงอริยสัจ 4 ที่ปริวัฏฏ์ 3 (ด้วยสัจจญาณ,กิจจญาณ และ กตญาณ) จนมีอาการ 12 เลยทีเดียวนั่นคือ ในแง่ของความหมายของอริยสัจ (สัจจญาณ) นั้น เรารู้ความหมายของทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค กันดีอยู่แล้ว จึงคงละไว้ในฐานที่เข้าใจ

ส่วนหน้าที่ต่ออริยสัจ (กิจญาณ) นั้น เรามีหน้าทีต่อแต่ละสัจจะคือทุกข์ หน้าที่คือ พึงกำหนดรู้ สมุทัย หน้าที่คือ พึงละ (ทำให้ไม่มีหมายถึงที่ไม่มีอยู่แล้ว ก็ทำให้ไม่มีต่อไป ที่มีอยู่ก็ให้ทำให้ไม่มี) นิโรธ หน้าที่คือ พึงทำให้แจ้งมรรค หน้าที่คือ พึงเจริญ (ทำให้เกิดขึ้น ให้ก้าวหน้าขึ้น) เมื่อเทียบกับพุทธพจน์ “นิพฺพานัง ปะระมัง สุขัง” นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง นิพพานนั้น เป็นไวพจน์กับนิโรธอันเป็นภาวะไร้ทุกข์ ชีวิตที่มีความสุขอย่างยิ่ง ก็คือการเป็นอยู่ด้วยภาวะนี้

ทุกข์จะดับได้ก็ต่อเมื่อแก้ปัญหาอย่างตรงสาเหตุ เมื่อเหตุหมด ทุกข์ก็ดับ เพื่อจะให้แก้ปัญหาที่สาเหตุ ก็ต้องกล้ารับรู้ต่อปัญหา หรือก็คือ การกำหนดรู้ ทุกข์ อันเกิดจากปัญหา หรือ สมุทัย สมุทัยอยู่ที่ไหน ก็มองไปที่จุดนั้นอย่างตรงตามความเป็นจริงด้วยสัมมาทิฏฐิ เพื่อละสาเหตุหรือสมุทัยนั้นๆ และจัดการแก้ไขด้วยวิธีที่ถูกต้อง หรือก็คือมีการกระทำ ลงมือแก้ไข (มรรค) เมื่อแก้ปัญหาไปแล้วบางส่วน หรือ แก้ไขจนสำเร็จ ก็รู้ว่าตนทำอะไรไปแล้วบ้าง เหลืออะไรบ้าง (กตญาณ)เมื่อเพียรละสมุทัยจนหมด ก็คือปัญหาอันเป็นส่วนเหตุหมด, ทุกข์ อันเป็นส่วนของผล ก็ดับไปเอง เหตุที่กล้ารับรู้ต่อปัญหาทุกอย่าง ตั้งทัศนคติที่ถูกต้องต่อปัญหาเหล่านั้น และจัดการแก้ไขด้วยวิธีที่ถูกต้องเป็นการทำให้ชีวิตมีความสุขเพราะเรายังอยู่ในสังคม ยังต้องมีปฏิสัมพันธ์กับบุคคลรอบข้าง เป็นไปไม่ได้ที่คนหมู่มากจะคิด ทำ ไปในทางเดียวกัน เมื่อมีหลากความคิด หลากสภาพแวดล้อม ปัญหาก็ย่อมเกิดทำอย่างไร จึงจะอยู่ได้โดยที่แก้ปัญหาอย่างถูกต้องอันมีผลให้จิตสงบ จึงเป็นการเป็นอยู่ที่ดี ที่มีความสุข อย่างแท้จริง

6. สรุป

ชีวิตตามทัศนะพุทธปรัชญานั้น เป็นวิถีชีวิที่มุ่งเน้นการพิจารณาถึงกระบวนการความ เป็นจริงของชีวิตตนเองเป็นสำคัญ มากกว่าการสนใจในชีวิตของคนอื่น เพราะการพิจารณาความ เป็นจริงในชีวิตของตนเองนั้น จำทำให้ทราบถึงหลักความเป็นจริงของชีวิตมนุษย์ ที่มีส่วนประกอบหลัก ๆ อยู่ 2 ประการคือ ภาคส่วนที่เป็นร่างกาย (รูปธรรม) และภาคส่วนที่เป็นจิตใจ (นามธรรม) เมื่อพิจารณาแล้วจะทำให้ทราบว่า ร่างกายกับจิตใจมีความแตกต่างกันมาก แต่ทั้ง 2 ประการนี้ จะต้องทำงานร่วมกัน จึงจะทำให้เป็นชีวิตมนุษย์ขึ้นมาได้ ในคัมภีร์สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย กล่าวไว้ว่า ร่างกายมนุษย์นั้น ประกอบไปด้วยธาตุหลัก 4 ชนิด คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ธาตุเหล่านี้ เป็นองค์ประกอบในส่วนหนึ่ง ที่เป็นโครงสร้างหลักของร่างกายมนุษย์ และเป็นโครงสร้างที่สามารถจับต้องได้ หรือจะเรียก อีกอย่างหนึ่งว่า มหาภูตรูป ส่วนจิตหรือจิตใจนั้น เป็นองค์ประกอบของร่างกาย ให้มีความรู้สึกนึกคิด รับรู้ในสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มีประสาททั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในส่วนประสาททั้ง 5 ประการนี้ เป็นสื่อที่นำการรับรู้ไปสู่จิตใจ ดังกล่าว ซึ่งในส่วนนี้เรียกว่า อุปาทายรูป หรืออรูป ที่อาศัยมหาภูตรูปอยู่ จึงทำให้เป็นชีวิตตามหลักพุทธปรัชญาได้

7. เอกสารอ้างอิง

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล ชุด 91 เล่ม.กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2542). พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2542. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่นานมีบุ๊คพับลิเคชั่นส์.

กองทุนเกื้อโลก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2556). ตามรอยพุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: หอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ.

วศิน อินทสระ. (2525). พุทธปรัชญาเถรวาท. กรุงเทพฯ: สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย.

จรูญ ทองถาวร. (2533). มนุษยสัมพันธ์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ภาควิชาจิตวิทยาและการแนะแนว วิทยาลัยกรุงธนบุรี.

พระเทพวิสุทธิเมธี. (2527). ธรรมสำหรับครู. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2556). พุทธธรรมฉบับขยาย. พิมพ์ครั้งที่ 38. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2558). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.* พิมพ์ครั้งที่ 30. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2556). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์.* พิมพ์ครั้งที่ 21. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.

พระมหาทวี มหาปญฺโญ (ละลง). (2555). *ความจริงของชีวิต.* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: หจก. ภาพพิมพ์.

ปรัชญาศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

Philosophy of Brahmanism-Hinduism

พระมหาเกรียงศักดิ์ กิตติปุญฺโญ*
วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม, กรุงเทพมหานคร

Phramaha Kriangsak Kittipunyo
Wat Ratchabophit Sathitmahasimaram, Bangkok, Thailand

Corresponding Author Email: kriangsak.kit@gmail.com*

Received: 6/04/2022
Revised: 20/05/2022
Accepted: 15/06/2022

Cite: Kittipunyo, P. K. (2022). Philosophy of Brahmanism-Hinduism. *Journal of Dhamma for Life*, 27(1), 46-58.

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ศึกษาปรัชญาศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คัมภีร์ที่สำคัญใน 3 สมัย คือ สมัยพระเวท คัมภีร์ที่สำคัญ คือ ฤคเวท สามเวท ยชุรเวท อถรรพเวท พราหมณะ อารัณยกะ และอุปนิษัท สมัยอิติหาสะ มีคัมภีร์ 2 คัมภีร์ คือ รามายณะและมหาภารตะ สมัยปุราณะ มีความสำคัญที่สุดสำหรับศาสนาฮินดู ซึ่งคัมภีร์ปุรณะแบ่งเป็นมหาปุราณะและอุปปุราณะ มหาปุราณะมีทั้งหมด 18 คัมภีร์ คือ วิษณุปุราณ ศิวปุราณ มัตสยปุราณ ภาควตปุราณ ครุฑปุราณ สกันทปุราณ พรหมาณฑปุราณ พรหมไววรตปุราณ ภวิษยปุราณ มารกัณเฑยปุราณ อัคนิปุราณ วายุปุราณ ปัทมปุราณ กูรมปุราณ พรหมปุราณ ลิงคปุราณ วราหปุราณ และวามนปุราณ ระบบปรัชญาของพราหมณ์-ฮินดู พบว่ามี 6 ประการ อันเป็นลักษณะประจำของศาสนาฮินดู แม้ว่าสำนักทั้ง 6 นี้จะมีต้น กำเนิดและจุดประสงค์ที่แตกต่างกันแต่ก็ได้ถูกรวมไว้ในระบบเดียวกันโดย ถือว่าเป็นทางบรรลุการหลุดพ้นหรือมุกติได้เหมือนกันหมด ทรรศนะทั้ง 6 แบ่งออกเป็นกลุ่มกลุ่มละ 2 ได้แก่ นยายะ ไวเศษิกะ สางขยะ โยคะ และ มีมางสา เวทานตะ

คำสำคัญ: ปรัชญา; ศาสนาพราหมณ์; ศาสนาฮินดู

Abstract

This article aims to study philosophy of Brahmanism-Hinduism. The three important scriptures are the Vedic period, the Rigveda, the Samveda, the Yajurveda, the Atharvaveda, the Brahmana, the Aranyaka and the Upanishad. In the Itihasa period there were two scriptures, the Ramayana and the Mahabharata. The Purana period is the most important for Hinduism. The Purana is divided into the Maha Purana and the Upa Purana. There are 18 scriptures in the Maha Purana: Vishnu Purana, Shiva Purana, Matsaya Purana, Bhakvata Purana, Garuda Purana, Skandha Purana, Brahmantha Purana, Brahma Vai Vora Purana, Bhavisya Purana, Marakande Purana, Akni Purana and Vayu Purana. Padma Purana, Kuram Purana, Brahma Purana, Linga Purana, Varaha Purana, and Vana Purana. The Brahmin-Hindu philosophical system finds six elements characteristic of Hinduism, although these six schools, having different origins and purposes, are united in one system. All of the six viewpoints are divided into two groups: Nyaya Vaisekika, Sangkha, Yoga, and Meemansa Vedanta.

Keywords: Philosophy; Brahmanism; Hinduism

1. บทนำ

ในสมัยโบราณแรกเริ่มเดิมทีศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เรียกกันว่า “สนาตนธรรม” แปลว่า “ศาสนาสนาตน” คำว่า “สนาตน” หมายถึง “เป็นนิตย์” คือไม่มีสิ้นสุด ไม่รู้จักตายเรื่อย ๆ เสมอ ๆ นอกจากนั้นยังแปล ได้อีกอย่างหนึ่งเมื่อแยกพยางค์ออกแล้ว คือ “สนา” แปลว่า ไม่รู้จักตาย หรือเป็นนิตย์ กับ “ตน” แปลว่า กาย เมื่อรวมกันเข้าแล้วแปลตามศัพท์หรือแปลโดยพยัญชนะว่า “กายอันไม่รู้จักตาย” แปลเอาความหมายถึงพระวิษณุ หรือกายอันไม่รู้จักตายกล่าวคือพระวิษณุ (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2567) เพราะฉะนั้นสนาตนธรรมจึงเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า วิษณุธรรม คือ คำสั่งสอนของพระวิษณุเป็นเจ้า นั่นเอง ครั้นเวลาล่วงเลยมาหลายพันปี ศาสนานี้ได้มีชื่อเรียกกันในหลายชื่อว่า “ไวทิกธรรม” “อารยธรรม” “พราหมณธรรม” “ฮินดูธรรม” หรือ “หินทูธรรม” ปัญหาชื่อว่า “สนาตนธรรม” เกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยไหนนั้น ความจริงในโลกนี้ก็ยังไม่เคยมีใครสามารถตอบได้อย่างถูกต้องถ่องแท้เลย ได้แต่สันนิษฐานและอภิปรายให้ความเห็นกันไปต่าง ๆ ตาม ทรรศนานุทรรศนะแห่งตนๆ ในคัมภีร์พระเวท ตอน

หนึ่งกล่าวไว้ว่า “สนาตนธรรม” เป็นธรรมทั้งอนาทิและเนติ แปลว่าไม่มีต้นหรือไม่สามารถหาตอนปลายได้หรือไม่รู้จบ กล่าวสรุป สนาตนธรรม คือ ธรรมะอันไม่มีต้นและไม่มีปลายด้วย แต่อย่างไรก็ตามศาสนาพราหมณ์–ฮินดู เชื่อถือกันว่า “สนาตนธรรม” เกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อแรกเริ่มต้นสร้างโลกแล้ว ซึ่งนับว่าเป็นเวลาที่นานแต่กระนั้นก็ยังนับจำนวนปีได้ถึงเลข 15 ตัว คือ 155,528,643,893,085 (หนึ่งร้อยห้าสิบห้าล้านห้าแสนสองหมื่นแปดพันหกร้อยสี่สิบสามล้านแปดแสนเก้าหมื่นสามพันแปดสิบห้า) ตามหลักในคัมภีร์โหราศาสตร์ “สุริยสิทธานตะ” การนั้นเช่นนี้ในภาษาฮินดีเป็นภาษาราษฎรภาษา คือภาษากลางแห่งชาติของประเทศอินเดีย (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2561)

2. ความเป็นมาของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ศาสนาฮินดูมีจุดเริ่มต้นเมื่อชาวอารยะอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในอินเดียบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ ซึ่งเป็นที่มาของคำว่า “ฮินดู”เมื่อราว 3,500 กว่าปีมาแล้ว แม่น้ำสินธุปัจจุบันมีต้นน้ำเกิดจากภูเขาหิมาลัยในเขตประเทศอินเดียไหลผ่านประเทศปากีสถานไปลงทะเลอาหรับ (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2551) ชาวอารยะมีคัมภีร์ทางศาสนาที่เก่าแก่ ที่สุดในโลกเรียกว่า เวทะ หรือพระเวท แรกทีเดียวมีเพียง 3 คัมภีร์ คือ ฤคเวท สามเวท และยชุรเวท ต่อมามีคัมภีร์อถรรพเวทเพิ่มอีกคัมภีร์ เชื่อกันว่าคัมภีร์พระเวทไม่ใช่คัมภีร์ที่มนุษย์แต่งขึ้นแต่เป็นคัมภีร์ที่พวกฤาษีได้ยินมาโดยตรงจากพระเป็นเจ้า คัมภีร์นี้จึงมีชื่อเรียกรวมๆ ว่า ศรุติ “การได้ยิน” ผู้ที่ได้ยินคือ ฤาษีผู้มีญาณวิเศษ เหนือมนุษย์ธรรมดา ศาสนาฮินดูเป็นศาสนาที่สืบทอดมาจากศาสนาที่นับถือคัมภีร์พระเวทเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา จึงเป็นศาสนาที่ไม่มีศาสดาเป็นผู้ก่อตั้งศาสนาเหมือนศาสนาอื่น ๆ ทั่วไป บางครั้งชาวฮินดูจะเรียก ศาสนาของตนว่า สนาตนธรรม แปลว่า ศาสนาที่มีมาแต่นิรันดร์กาล คือ มีมาแต่ดั้งเดิมไม่มีใครรู้ว่าเริ่มต้นเมื่อไร ซึ่งศาสนาฮินดูเป็นศาสนาที่ประชาชนส่วนใหญ่ของอินเดียนับถือ (Basham, 2559)

สัญลักษณ์สำคัญที่สุดคือ ตัวอักษรที่อ่านว่า “โอม” มาจาก อ + อุ + มะ เป็นแทนพระตรีมูรตีเทพ คือ อ แทนพระนารายณ์หรือพระวิษณุ อุ แทนพระพรหมา ม แทนพระศิวะหรือพระอิศวร เมื่อรวมกันเข้าเป็น อักษรเดียวกลายเป็นอักษร “โอม”แทนพระปรมาตมัน พระเจ้าสูงสุด ไม่มีตัวตน สัญลักษณ์นี้ทุกนิกาย ทุกลัทธิ ในศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู ต้องใช้เป็นประจำ

3. ข้อปฏิบัติของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

คนที่จะเรียกว่าเป็นผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู อย่างแท้จริงต้องทำหน้าที่และมีความรับผิดชอบ ตามขั้นตอนของชีวิตที่เรียกว่า “อาศรม” ที่คัมภีร์ทางศาสนากำหนดไว้ นอกเหนือจากหน้าที่และความรับผิดชอบ ตามอาชีพปกติธรรมดาของตนแล้ว จะต้องทำหน้าที่ 7 ข้อ (กรมการศาสนาอนุกรรมการส่งเสริมกิจการศาสนาและศาสนิกสัมพันธ์, 2561) ต่อไปนี้

1) บูชาเทพประจำครอบครัว (อิษฏ์เทวดา) โดยใช้บทสวดบูชาที่ใช้ประจำทุกวัน ทำสมาธิ ไปไหว้พระที่เทวาลัย เดินทางไปแสวงบุญยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การกระทำอย่างนี้มีความสำคัญเพราะจะช่วยให้ศาสนิกมีใจจดจ่อกับพระเจ้าตลอดเวลาไม่ว่าจะทำกิจกรรมใด ๆ

2) ศึกษาคัมภีร์ทางศาสนา แล้วดำเนินชีวิตส่วนตัวและชีวิต ที่เกี่ยวกับสังคมภายนอกให้เป็นไปตามคำสอน ของคัมภีร์ทางศาสนา จดจำให้ได้เสมอว่ามนุษย์มีจุดมุ่งหมายของชีวิต 4 ประการ มีหนี้ที่ต้องชาระ 3 ประการ และมีช่วงชีวิตซึ่งเรียกว่า อาศรม 4 ช่วง ต้องใช้หลักศีลธรรมทางศาสนากำกับการดำเนินไปสู่จุดมุ่งหมาย ของชีวิต 4 ประการ คือ ธรรมะ อรรถะ กามะ และโมกษะ

3) เชื่อในคำสอนที่สืบทอดกันต่อ ๆ มา

4) เชื่อว่าเทพจำนวนหลายองค์ทั้งที่เป็นบุรุษและสตรีที่แท้จริงคือรูปหลายรูปของพระเป็นเจ้าสูงสุดองค์เดียว และเชื่อว่าแนวทางปฏิบัติทางศาสนาที่แตกต่างกันแต่ก็มุ่งไปยังจุดหมายเดียวกัน คือพระเป็นเจ้า สูงสุดองค์เดียว เหมือนกับเส้นรัศมีของวงกลมที่ทุกเส้นมุ่งไปที่จุดศูนย์กลางจุดเดียว

5) ให้ความเคารพนับถือมุนี ผู้บรรลุธรรม นักพรต ทั้งที่เป็นบุรุษและสตรี ให้ความเคารพนับถือครู พ่อแม่ และคนสูงอายุ

6) ให้ความช่วยเหลือคนที่ขาดแคลนสิ่งของจำเป็นในชีวิตคนพิการที่ช่วยตัวเองไม่ได้ คนป่วย คนยากจน คนที่ด้อยโอกาส

7) ต้อนรับแขกด้วยความรัก ความนับถือ และพร้อมที่จะบริการให้ความสะดวก ผู้นับถือศาสนาที่เคร่งจะต้องทำกิจทางศาสนาประจำวันที่เรียกว่า “ปัญจมหายัชญะ” คือการบูชาที่ยิ่งใหญ่ 5 ประการ ได้แก่

7.1) พรหมยัชญะ จะต้องท่องคัมภีร์พระเวทและคัมภีร์ทางศาสนาอื่น ๆ ทุกวัน การปฏิบัติเช่นนี้ จะช่วยให้ไม่ลืมสิ่งที่ร่าเรียนมาช่วงเป็นพรหมจาริน (ช่วงที่เป็นนักเรียน) เป็นการรักษาความรู้เก่าและเพิ่มความรู้ใหม่

7.2) ปิตฤยัชญะ นึกถึงบรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้วทุกวัน เพื่อให้คนเราแต่ละคนรู้ว่าตนเองมีหน้าที่รักษาทำนุบำรุงและสืบต่อมรดกทางวัฒนธรรมที่บรรพบุรุษได้สร้างไว้

7.3) เทวยัชญะ ระลึกถึงพระเป็นเจ้าโดยการสวดมนต์ทุกวันและทำสมาธิ

7.4) ภูตยัชญะ ให้อาหารแก่คนที่หิวโหย ข้อนี้มุ่งที่จะให้ทุกคนพัฒนาความมีน้ำใจในการที่จะแบ่งปันผู้อื่น ธรรมข้อนี้เป็นธรรมที่สูงสุดสำหรับทุกอาศรม หรือ ขั้นตอนของการดำเนินชีวิต ภูตยัชญะรวมการเอาใจใส่ดูแล สัตว์และพืชไว้ด้วย ถ้าปฏิบัติข้อนี้ได้ทุกวัน ก็จะเป็นการรักษาสิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดี

7.5) นรยัชญะ ให้ความรัก ความเคารพ นับถือแขกผู้มาเยือน ข้อนี้ถือว่าเป็นหลักปฏิบัติที่ผู้นับถือ ศาสนาฮินดูและผู้เป็นเจ้าของบ้านจะต้องทำคือจะต้องให้การต้อนรับแขกผู้มาเยือนอย่างดีที่สุดถือว่าแขกผู้มาเยือน เปรียบเหมือนเทพ

4. คัมภีร์ หลักความเชื่อ หลักธรรมคำสอน

คัมภีร์ที่ผู้นับถือศาสนาฮินดูนับถือมีจำนวนมากมายไม่สามารถจะกล่าวได้ทั้งหมด ดังนั้นเพื่อให้เกิด การรับรู้อย่างกว้าง ๆ จึงขอกล่าวเฉพาะคัมภีร์ที่สำคัญใน 3 สมัย (พระมหาดาวสยาม วชิรปัญโญ และพระรัตนะ แก้ว, 2560) คือ

1) สมัยพระเวท คัมภีร์ที่สำคัญ คือ ฤคเวท สามเวท ยชุรเวท อถรรพเวท พราหมณะ อารัณยกะและอุปนิษัท

2) สมัยอิติหาสะ มีคัมภีร์ 2 คัมภีร์ คือ รามายณะและมหาภารตะ แต่ในคัมภีร์มหาภารตะมีคำสอน ของพระกฤษณะแทรกอยู่ คำสอนดังกล่าวมีชื่อว่า “ภควัทคีตา” เป็นคาสอนที่ชาวฮินดูไม่ว่าจะอยู่นิกายใด ให้ความนับถืออย่างสูง

3) สมัยปุราณะ มีความสำคัญที่สุดสาหรับศาสนาฮินดู ซึ่งคัมภีร์ปุรณะแบ่งเป็นมหาปุราณะและอุปปุราณะ มหาปุราณะมีทั้งหมด 18 คัมภีร์ คือ วิษณุปุราณ ศิวปุราณ มัตสยปุราณ ภาควตปุราณ ครุฑปุราณ สกันทปุราณ พรหมาณฑปุราณ พรหมไววรตปุราณ ภวิษยปุราณ มารกัณเฑยปุราณ อัคนิปุราณ วายุปุราณ ปัทมปุราณ กูรมปุราณ พรหมปุราณ ลิงคปุราณ วราหปุราณ และวามนปุราณ และในคัมภีร์อุปปุราณะ ซึ่งมีเป็นจำนวนนับร้อย ในยุคนี้ศาสนาฮินดูแบ่งออกเป็นสองนิกายอย่างชัดเจน คือ นิกายที่นับถือ

พระศิวะเป็นพระเจ้าสูงสุด เรียกว่าไศวะ และนิกายที่นับถือพระวิษณุเป็นพระเจ้าสูงสุดเรียกว่า ไวษณวะ ข้อแตกต่างระหว่างสองนิกายคือ ฝ่ายไศวะบูชาศิวลึงค์ (ศิวลิงคหรือศิวลึงค์ เป็นวัตถุทรงกลมอาจจะทำด้วยหิน โลหะ หินมีค่า ไม้ ดิน ตั้งอยู่บนฐานที่เรียกว่า “โยนิ” ศิวลึงค์เป็นวัตถุสัญลักษณ์ที่ชาวฮินดูไศวนิกายถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สุด จะประดิษฐานไว้ในเทวาลัยตรงส่วนที่เรียกว่า ครรภคฤหะ อันเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพหรือสัญลักษณ์ทางศาสนาที่สำคัญที่สุด) ส่วนฝ่ายไวษณวะบูชาอวตารปางต่างๆ ของพระวิษณุ ปางที่ได้รับการเคารพนับถือมากที่สุด คือ พระราม และพระกฤษณะ ชาวไทยส่วนใหญ่รู้จักพระองค์ในนามว่า “พระนารายณ์” ผู้นับถือศาสนาฮินดูไวษณวนิกายถือว่า พระองค์เป็นพระเจ้าสูงสุด แต่พระวิษณุในรูปที่ต้องเกี่ยวข้องกับโลกเป็นหนึ่งในตรีมูลรติ (วิษณุ ศิวะ พรหมา) มีหน้าที่รักษาจักรวาลที่พระพรหมาได้สร้างขึ้นก่อนที่จะถูกพระศิวะทำลายในที่สุด

คัมภีร์ใน 3 สมัยนี้ เป็นคัมภีร์ที่ใช้ภาษาสันสกฤตทั้งสิ้น ผู้ที่รู้ภาษาสันสกฤตและสามารถประกอบพิธี ทางศาสนาฮินดูคือพราหมณ์เท่านั้น ต่อมามีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น ได้มีการแต่งคัมภีร์และบทสวดบูชา พระเป็นเจ้าและเทพเจ้าด้วยภาษาท้องถิ่นเพื่อให้คนในท้องถิ่นนั้น ๆ มีความเข้าใจศาสนาที่ตนนับถือได้ง่ายขึ้น คัมภีร์ที่สำคัญหลักยุคปุราณะคือ คัมภีร์รามจริตมานัส ซึ่งเป็นเรื่องรามเกียรติ์ที่แต่งด้วยภาษาอวธี ผู้ที่นับถือ ศาสนาฮินดูนิกายไวษณวะจะให้ความเคารพนับถือคัมภีร์นี้มาก

หลักความเชื่อ ศาสนาฮินดูเป็นศาสนาที่เชื่อในพระเจ้า พระเจ้ามีชื่อเป็นภาษาสันสกฤตว่า พรหม หลักธรรมคำสอน หลักปฏิบัติพื้นฐานจุดมุ่งหมายของชีวิตตามแนวทางของศาสนาฮินดูมี 4 ประการ คือ

1) อรถะ หรืออรรถะ การแสวงหาทรัพย์เพื่อการดำรงชีวิตภายใต้กรอบคำสอนทางศาสนา
2) ธรมะ หรือธรรมะ การดำรงชีวิตภายใต้กรอบคำสอนทางศาสนา
3) กามะ การแสวงหาความสุขทางโลก ภายใต้กรอบคำสอนทางศาสนา
4) โมกษะ ในที่สุดต้องแสวงหาความหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด

จุดมุ่งหมาย 3 ข้อแรก ต้องการให้ศาสนิกดำรงชีวิตทางโลกเต็มศักยภาพของแต่ละบุคคล แต่ต้องอยู่ภายใต้ กรอบคำสอนทางศาสนาของตนแต่เมื่อมีความสุขอย่างมีศีลธรรมในระดับโลกแล้ว ศาสนิกจะต้องแสวงหา เป้าหมายอันสูงสุดของชีวิตคือความพ้นไปจากการตายแล้วเกิด ซึ่งเป็นผลของกรรมหรือการกระทาทุกอย่างในโลก ต้องคำนึงอยู่เสมอว่าทุกอย่างในโลกเป็นสิ่งไม่คงอยู่ชั่วนิรันดร อยู่ภายใต้กฎ

ธรรมชาติที่ว่าเกิดขึ้นคงอยู่ชั่วระยะหนึ่ง ในที่สุดก็สูญสลายไป สิ่งที่เป็นนิรันดรคือความเจริญสูงสุดหรือพระเป็นเจ้า

5. ปรัชญาพราหมณ์-ฮินดู

ในสมัยแรกๆ ของคริสต์ศักราชหรืออาจจะก่อนหน้านั้นได้มีการแบ่ง สำนักตามทัศนะของสำนักนั้นๆ มีชื่อเรียกว่า ษัฑทรรศนะ หรือทรรศนะ 6 ประการ อันเป็นลักษณะประจำของศาสนาฮินดู แม้ว่าสำนักทั้ง 6 นี้จะมีต้น กำเนิดและจุดประสงค์ที่แตกต่างกันแต่ก็ได้ถูกรวมไว้ในระบบเดียวกันโดย ถือว่าเป็นทางบรรลุการหลุดพ้นหรือมุกติได้เหมือนกันหมด ทรรศนะทั้ง 6 แบ่งออกเป็นกลุ่มกลุ่มละ 2 ได้แก่ นยายะ-ไวเศษิกะ สางขยะ-โยคะ และ มีมางสา-เวทานตะ

นยายะ (การใช้เหตุผลวิเคราะห์) ค่อนข้างเป็นสำนักด้านตรรกะ และญาณวิทยามากกว่าที่จะเป็นเทววิทยา หากมองย้อนไปถึงอาจารย์ของสำนักนยายะก็คืออักษปาทะเคาตมะ สูตรหรือคำพังเพยซึ่งถือว่าอักษปาทะเคาตมะแต่งคงจะเก่าไม่เกินคริสต์ศักราช ตรรกะถูกดึงเข้ามาในระบบในฐานะเป็นวิธีการเพื่อบรรลุความหลุดพ้น โดยให้เหตุผลว่าเมื่อเกิดความคิดที่ชัดเจน และการโต้แย้งด้วยเหตุผลเท่านั้น คือวิธีการที่จะบรรลุการหลุดพ้นได้อย่าง แท้จริง ดังนั้น พื้นฐานด้านศาสนาที่เป็นแก่นจริงๆ ก็คือระบบที่ยึดหลักเหตุผล

ไวเศษิกะ (ลักษณะเฉพาะของแต่ละสิ่งแต่ละอย่าง) เป็นสำนักที่เสริมให้สำนักนยายะสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ซึ่งบางทีอาจจะเก่ากว่านยายะด้วยซ้ำ สองสำนักได้รวมตัวกันเป็นสำนักเดียวในยุคกลางของอินเดีย นยายะเน้นเรื่องตรรกะในขณะที่ไวเศษกะสนใจเรื่องฟิสิกส์มากกว่าเทววิทยา คัมภีร์ที่เก่าที่สุดของสำนักนี้คือสูตรที่ถือกันว่า อุลูกะ กณาทะ เป็นผู้แต่งซึ่งเป็นบุคคลที่ถูกเล่าไว้เหมือนนิทาน สูตรนี้มีคนแต่งภาษยะอธิบายหลายคนที่สำคัญที่สุดคือ ประหัสตปาทะ ซึ่งอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๕ หลักคำสอนของไวเศษกะมีความ เห็นร่วมกับความเห็นในศาสนาไชนะ และความเห็นในพุทธศาสนาบางสำนัก คือธรรมชาติเป็นปรมาณู และปรมาณูนั้นแตกต่างจากชีวะหรืออาตมัน แต่ปรมาณูก็เป็นเครื่องมือของชีวะหรืออาตมัน ส่วนที่เป็นธาตุ ประการคือ ดิน น้ำ ลม แสง อากาศ มีลักษณะเฉพาะของตัวเอง (วิเศษะ) แตกต่างจาก ทรัพย์ที่เหลือ 4 ประการซึ่งไม่มีปรมาณู คือ กาลเวลา ทิศ ชีวะหรืออาตมัน และมนัสหรือใจ ปรมาณูเป็นสิ่งมีอยู่ชั่วนิรันดร แต่เมื่อถึงยุคประลัยคือเมื่อ สิ้นอายุขัยของพระพรหมา ปรมาณูจะแยกตัวออกจากกันเป็นผลทำให้ทุกสิ่ง ทุกอย่างถูกทำลายสิ้น พระพรหมาองค์ใหม่จะใช้ปรมาณูที่เป็นของเดิมสร้างทุกอย่างขึ้นมาใหม่

ดังนั้น ไวเศษกะจึงคาดคิดเอาว่าสิ่งที่มีอยู่อย่างแท้จริงมีสองสิ่งคือ ทรัพย์และชีวะหรืออาตมัน และยังประกาศอีกว่าจะมีการหลุดพ้นได้ต้องอาศัยการเห็นโลกตามสภาวะที่เป็นจริง คือเห็นว่าปรมาณูแตกต่างจาก อาตมัน

สางขยะ (การนับ) บางทีอาจจะเป็นทรรศนะเก่าที่สุดในบรรดา ทรรศนะทั้ง ๖ เนื่องจากถูกกล่าวถึงในภควัทคีตา และรูปเก่าของสางขยะถูกพบในคัมภีร์อุปนิษัท ผู้ก่อตั้งที่เล่ากันไว้เป็นนิทานคือ ฤๅษีกปีละ แต่คัมภีร์ที่เก่าที่สุดที่ตกมาถึงพวกเรา คือ สางขยการิกา ของอิศวรกฤษณะ ซึ่งบางทีอาจจะมีอายุอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๔ สางขยะคล้ายกับศาสนาไชนะตรงที่มีความคิดที่ว่าสิ่งที่มีอยู่จริงมีเพียงสองอย่าง และมีความคิดว่าไม่มีพระเจ้า (อเทวนิยม) เหมือนกัน สางขยะสอนว่า ตัดตวะมีจำนวน 25 ซึ่งในจำนวนนั้น ประกฤติเป็นตัตตวะลำดับที่ (1) ซึ่งในภาษาอังกฤษแปลว่า “matter” การสร้าง โลกซึ่งตามความคิดของ สางขยะน่าจะเรียกว่าการวิวัฒนาการมากกว่า ไม่ได้เกิดจากการทำงานของเทพองค์ใดแต่เกิดจากธรรมชาติที่อยู่ในตัวประกฤติเอง ประกฤติวิวัฒนาการเป็น (2) พุทธิ (ความเฉลียวฉลาด เรียกอีกชื่อหนึ่ง ว่า มหัต สิ่งยิ่งใหญ่) จากนั้น (3) อหังการ (ความรู้สึกตัวว่ามีตัวข้า) จึงถูก สร้างขึ้น ประกฤติจริงๆ แล้ววิวัฒนาการเป็นเทพที่ไม่อยู่นิ่งๆ ผ่านทางอหังการ ตันมาตระ (ธาตุละเอียด) 5 ประการได้ปรากฏตัวออกมา ตันมาตระคือ สิ่ง ๆ หนึ่งที่มองเห็นไม่ได้มีลักษณะเหมือนอีเทอร์มากที่สุดได้แก่ (4) อากาศ (5) ลม (6) แสง (7) น้ำ และ (8) ดิน จากธาตุหยาบ (มหาภูต) 5 ประการนั้น ปรากฏออกมาจากต้นมาตระ (9-13) อหังการใช้ธาตุหยาบทั้ง 5 สร้าง ชญาเนนทรีย์ (เครื่องมือใช้เพื่อการรับรู้เมื่อวัตถุภายนอกสัมผัสกับประสาท ต่างๆ เช่น ตา เป็นต้น) ซึ่งมี 5 ประการ ได้แก่ (14) การได้ยิน (15) การสัมผัส (16) การมองเห็น (17) การรู้รส และ (18) การรู้กลิ่น และสร้างเครื่องมือ ใช้เพื่อการทำงาน กรรเมนทรีย์ ซึ่งมี 5 ประการ ได้แก่ (19) การพูด (20) การจับ (21) การเดิน (22) การถ่ายเทของเสีย (23) การสืบพันธุ์ ชญาเนนทรีย์จะตรงกับตันมาตระตามลำดับดังนี้ คือ การได้ยินตรงกับอากาศ เป็นต้น สุดท้ายอหังการจึงสร้างตัตตวะลำดับที่ (24) คือ มนัส (ใจ) ขึ้น ถือว่าเป็นตัวรับรู้ตัวที่ 6 เป็นตัวที่อยู่ระหว่างกลางสำหรับเชื่อมสิ่งที่อยู่นอกตัวเรา กับประสาทสัมผัสที่อยู่ในตัวเรา ตัตตวะทั้ง 24 เป็นส่วนประกอบหลักของโลก หลักคำสอนอันน่าทึ่งและโดดเด่นของสางขยะเกี่ยวกับวิวัฒนาการของโลกนี้ เมื่อตีความโดยภาษาง่ายๆ ก็คือร่างกายที่อหังการสร้างขึ้น เมื่อว่าตาม พื้นฐานแล้วก็เป็นเพียงวัตถุธาตุที่มาจากประกฤติ

นอกจากนี้ยังมีตัตตวะอีกตัตตวะหนึ่งซึ่งเป็นตัวที่ 25 คือ “ปรุษะ” ตามตัว อักษรหมายถึง “บุคคล” ชีวะหรืออาตมัน ปุรุษะในจักรวาลมีจำนวนนับไม่ถ้วนเช่นเดียวกับชีวะหรืออาตมันในศาสนา

ไชนะ บุรุษะมีความเท่าเทียมกันหมดและมีอยู่ชั่วนิรันดร์เป็นผู้เห็นการวิวัฒนาการของประกฤติ ปุรุษะไม่ต้องพึ่งประกฤติและประกฤติก็ไม่ต้องพึ่งบุรุษะต่างก็เป็นอิสระแก่กัน จักรวาลในสางขยะก็คล้ายๆ กับจักรวาลที่เรารู้จักคือถูกมองเห็นว่าไร้บุรุษะโดยสิ้นเชิง แต่ได้วิวัฒนาการแบบเดียวกับจักรวาลที่เรารู้จัก เพราะความเฉลียวฉลาด (พุทธ) ลักษณะประจำตัว (อหังการ) และใจ (มนัส) ไม่ใช่ตัวปุรุษะ แต่ถึงกระนั้นก็ตามบุรุษะก็ไปเกี่ยวข้องกับประกฤติโดยวิธีใดวิธีหนึ่ง ความหลุดพ้นของปุรุษะจะมีได้ก็ต่อเมื่อรู้ว่าตัวเองไม่ใช่สิ่งเดียวกับประกฤติ

ลักษณะของปรัชญาสางขยะที่สำคัญยิ่งอย่างหนึ่งคือคำสอนเรื่องคุณะ ที่มีส่วนประกอบ 3 ประการ คุณะที่เป็นเหตุให้เกิดความดีงาม (สัตตวะ) คุณะ ที่เป็นเหตุให้เกิดอารมณ์รัก อารมณ์เกลียด (รหัส) และคุณะที่เป็นสาเหตุให้เกิดความโง่เขลามืดทึบ (ตมัส) ในภาวะที่ยังไม่เกิดการวิวัฒนาการ คุณะทั้งสามจะอยู่ในจักรวาลส่วนที่เป็นวัตถุ (ประกฤติ) ในภาวะสมดุลแต่เมื่อโลกเริ่มการวิวัฒนาการ คุณะใดคณะหนึ่งในสามคุณะนั้นจะพยายามแสดงอำนาจ เหนือคุณะอื่นๆ ที่มีอยู่ในวัตถุต่างๆ หรือสิ่งมีอยู่ต่างๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มี ชีวิต จำนวนมากน้อยของคุณะแต่ละชนิดที่มีอยู่ในสิ่งต่างๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตจะเป็นตัวอธิบายว่าสิ่งนั้นมีสิ่งดีงามหรือชั่วร้ายมากน้อยอย่างไร สัตตวคุณะเป็นด้านดีงามมีอยู่ในสิ่งที่มีชีวิตทุกอย่างเป็นตัวที่โน้มนำไปสู่ความสัตย์ ความจริง ปัญญา ความงาม ความดี รโชคุณ (รหัส+คุณะ) อยู่ในทุกอย่างที่ดุร้าย มีความรุนแรง ความมีพลัง ความขยันขันแข็ง ไม่อยู่นิ่ง ส่วนตโมคุณะ (ตมัส+คุณะ) จะพบในสิ่งที่มืด โง่เขลา ซึมเศร้า รู้สึกแย่ ไม่มี ความสุข คุณะทั้งสามที่รวมกันอยู่เป็นหนึ่งเดียวนี้มีผลต่อชีวิตและความนึกคิด ของชาวอินเดียหลายด้าน อิทธิพลของคุณะทั้งสามนี้นอกสำนักปรัชญา สางขยะจะรับไว้เป็นของตนก็จริง แต่ก็ได้เข้าไปอยู่ในความคิดทางปรัชญา สาขาอื่นๆ ของอินเดียด้วย

ความคิดที่ว่าสิ่งที่จริงแท้มีเพียงสอง คือบุรุษะและประกฤติ และความคิดที่ว่าพระเจ้าไม่มี อันเป็นความคิดหลักของปรัชญาสางขยะได้เปลี่ยนไปเล็กน้อยในยุคกลางของอินเดีย เพื่อไม่ให้ขัดแย้งจนเกินไปกับปรัชญาที่เชื่อว่าพระเป็นเจ้าสูงสุดมีเพียงองค์เดียวและความเชื่อว่ามีเทพ ตามรูปศัพท์ “บุรษะ” แปลว่า “ผู้ชาย” และ “ประกฤติ” เป็นเพศหญิง จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่ประกฤติได้รับการนึกถึงเป็นตัวบุคคลคือให้เป็นชายาของปุรุษะโดยเฉพาะอย่างยิ่งในบรรดาลัทธิตันตระ ปุรุษะดั้งเดิมซึ่งไม่อาจจะทำอะไรได้กลายเป็นตัวพลังที่ให้กำเนิด และปรัชญาสางขยะซึ่งเดิมจืดชืดไม่ร้อนแรงและใส่ใจในเรื่องหยุมหยิมเมื่อได้เปลี่ยนไปจากเดิมมากได้กลายเป็นสมบัติส่วนรวมของศาสนาอินเดียทีคนนิยมนับถือกันแพร่หลายในสมัยหลัง

โยคะ ชื่อของทรรศนะที่ 4 เป็นชื่อที่รู้จักกันดีในประเทศตะวันตกและมีความสัมพันธ์ด้านศัพท์มูลวิทยากับคำภาษาอังกฤษ ว่า “yoke” คำนี้อาจจะแปลง่ายๆ ว่า “การทำให้จิตมีวินัย” หรือ “การนำจิตมาใช้งาน” คำนี้ใช้อย่างหลวมๆ เพื่อหมายถึงการฝึกตนและการทรมานร่างกายทางศาสนาทุกอย่างของอินเดีย คนที่ปฏิบัติอย่างจริงจังแข็งขันจะเรียกว่าโยคี ในความหมายที่กว้างนี้โยคะจึงเป็นส่วนหนึ่งของทุกนิกายศาสนาของอินเดีย แต่โยคะก็เป็นชื่อของสำนักปรัชญาสำนักหนึ่งอย่างชัดเจน สำนักนี้เน้นการฝึกจิตเพื่อความหลุดพ้นเป็นสำคัญ คัมภีร์หลักของสำนักนี้คือ โยคสูตรของปตัญชลี ซึ่งเชื่อตามๆกันมาว่าเป็นคนเดียวกับปตัญชลีผู้แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อ ปตัญชล มหาภาษยะซึ่งมีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 2 ก่อนคริสต์ศักราช แต่สูตรตามที่เห็นในรูปปัจจุบันอาจจะมีอายุหลังจากนั้นหลายศตวรรษ

ความคิดทางปรัชญาของสำนักโยคะมีความใกล้เคียงกับความคิดของ สำนักสางขยะมาก แต่โยคะแตกต่างจากสางขยะก็ตรงที่โยคะนำเทพองค์หนึ่งเข้ามา เทพของโยคะองค์นี้มีชื่อว่า อีศวร ไม่ใช่ผู้สร้างโลก แต่เป็นปุรุษะที่สูงสุด และไม่เคยที่จะข้องเกี่ยวกับประกฤติเลย เป็นเทพที่มีอยู่ชั่วนิรันดร์ ดังนั้น เทพของโยคะจึงเหมือนกับพระพุทธเจ้าของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท หรือ เหมือนพระตีรถังกรของศาสนาไชนะที่มีชื่อโด่งดังที่ไม่มาเกี่ยวข้องกับผู้กราบไหว้บูชาแต่เป็นเพียงตัวอย่างที่มีคุณค่า อีศวรถูกทำให้เป็นสัญลักษณ์พิเศษในอักษรโอม ซึ่งสำนักโยคะให้ความเคารพสัญลักษณ์โอมมาก เพราะโอมทำให้รู้จักความบริสุทธิ์ที่ละเอียดยิ่งของปุรุษะที่ช่วยในการทำสมาธิ แต่ต่อมาไม่นานความคิดเกี่ยวกับเทพในสำนักโยคะพัฒนาไปและพระเป็นเจ้าในคัมภีร์ของสำนักโยคะในสมัยหลังก็แตกต่างจากพระเป็นเจ้าของสำนักปรัชญาอื่นๆ เพียงเล็กน้อย

มีมางสา (การแสวงหาคำตอบ) มีความเป็นมาที่แตกต่างจากระบบ ปรัชญาอื่นๆ ก็ตรงที่สำนักนี้ไม่เชิงจะเป็นสำนักที่มุ่งความหลุดพ้นแต่เป็นสำนักที่มุ่งอรรถาธิบาย จุดประสงค์ดั้งเดิมของมีมางสา คือต้องการจะอธิบาย พระเวท และโดยความเป็นจริงก็คือความคิดในคัมภีร์พราหมณะที่หลงเหลืออยู่ งานที่เก่าที่สุดของสำนักนี้คือสูตรของไซมิน (อาจจะราว 2 ศตวรรษ ก่อนคริสต์ศักราช) ซึ่งพยายามที่จะแสดงให้เห็นว่าพระเวทเป็นสิ่งที่เป็นนิรันดร มีอยู่ด้วยตนเอง เป็นคัมภีร์ที่ถูกต้องไม่มีสิ่งที่ผิด และพยายามที่จะป้องกัน รักษาความเป็นคัมภีร์ที่ผู้ที่มาภายหลังใดๆ ไม่สามารถจะคัดค้านได้ นี่จึงนำ ไปสู่การพัฒนาบางอย่างทางด้านวิชาตรรกศาสตร์ (หลักเหตุผล) วิชาค้นหา ความจริงด้วยการโต้แย้งกันด้วยเหตุผล และหลักวิชาด้านความหมายของคำพูดขึ้นในสำนักนี้ ศพรสวามิน (คริสต์ศตวรรษที่ 6) เป็นปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดในบรรดาปราชญ์ของสำนักนี้เป็นผู้รับผิดชอบเรื่องกฎเป็นส่วนใหญ่ สำนักพัฒนาขึ้นเป็นสำนักทาง

ปรัชญาเพื่อความหลุดพ้นอย่างเต็มที่จริงๆ ก็ในคริสต์ศตวรรษที่ 7 และ 8 ซึ่งมีหลักว่าสิ่งแรกที่ต้องทำคือการเคารพ พระเวท และปฏิบัติตามกฎของพระเวท ถึงราวสมัยของกุมารีละ (คริสต์ศตวรรษที่ 8) สำนักมีมางสาเริ่มรวมตัวเข้ากับสำนักเวทานตะ

เวทานตะ (ส่วนสุดท้ายของพระเวท) เวทานตะมีอีกชื่อหนึ่งว่า อุตตรมีมางสา (มีมางสาส่วนหลัง) เป็นสำนักที่สำคัญที่สุดของทั้ง 6 สำนัก และสาขาเล็กๆ ของสำนักนี้หลายสาขาได้สร้างลักษณะเฉพาะตัวขึ้นหลาย ลักษณะอันเป็นรูปลักษณ์ของศาสนาฮินดูสำหรับปัญญาชนยุคใหม่ คัมภีร์ที่เป็นหลักของเวทานตะคือ พรหมสูตร ของพาทรายณะ ซึ่งเขียนขึ้นในตอนต้น คริสต์ศตวรรษ ได้มีผู้แต่งคัมภีร์ภาษยะอธิบายพรหมาสูตรเกิดขึ้นทุกยุค ทุกสมัยจนถึงปัจจุบัน สำนักเวทานตะเป็นสำนักที่ยังคงอยู่จนถึงปัจจุบัน นักเทววิทยาและอาจารย์ผู้สอนธรรมทางศาสนาที่มีชื่อเสียงหลายท่านในยุค ปัจจุบัน เช่น วิเวกานันทะ ออโรพินโท โฆษ และนักปรัชญาหลายคน เช่น ราธากฤษณัน ต่างก็เป็นนักปรัชญาผู้ยึดถือหลักเวทานตะทั้งสิ้น หลักคำสอน ของเวทานตะมีพื้นฐานมาจากคัมภีร์อุปนิษัท และหลักคำสอนนั้นได้ให้รูปแบบทางด้านเหตุผลและการจัดระเบียบแก่ความคิดทางด้านปรัชญาเวทานตะ ซึ่งมีหลายความคิด หลักปรัชญาเวทานตะที่คนให้ความเคารพนับถือมากแบบปรัชญาคลาสสิกของตะวันตก คือเวทานตะของนักปรัชญาผู้ยิ่งใหญ่ชื่อ ศังกราจารย์ (ค.ศ. 788-820) ศังกราจารย์เดิมเป็นพราหมณ์อินเดียใต้นับถือ ศาสนาฮินดูไศวนิกาย แม้จะมีอายุไม่ยืนยาวแต่ก็ได้แต่งภาษยะอธิบาย พรหมสูตร ภาษยะอธิบายคัมภีร์อุปนิษัทหลายเล่ม ได้ท่องเที่ยวสั่งสอนปรัชญาเวทานตะของตนไปทั่วอินเดีย และได้ก่อตั้งคณะสงฆ์ฮินดูแบบของตนขึ้น ศังกราจารย์เป็นคนในวรรณะพราหมณ์ที่ยึดถือตามความเชื่อที่มีมาแต่ดั้งเดิม วรรณกรรมยุคพระเวททั้งหมดดังกราจารย์ถือว่าเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ ทางศาสนาและมีความถูกต้องที่ใครๆ ไม่อาจที่จะสงสัยและตั้งปัญหาขึ้นมาถามได้ เมื่อต้องการที่จะทำให้สิ่งขัดแย้งกันเองไปด้วยกันได้ ศังกราจารย์จำเป็นต้องพึ่งกลยุทธที่รู้จักกันอยู่แล้วในพุทธศาสนา คือ สัจจะสองระดับ สัจจะ ระดับธรรมดาที่เห็นอยู่ทุกวันก็คือพระพรหมาเป็นผู้สร้างโลก และเป็นไปตาม กระบวนการแห่งวิวัฒนาการตามหลักคำสอนของปรัชญาสางขยะ ศังกราจารย์ นำหลักคุณะ ๓ประการของสางขยะมาใช้ แต่เมื่อว่าตามสัจจะในระดับสูงสุด แล้วสิ่งปรากฏให้เราเห็นทั้งหมดในจักรวาลเป็นสิ่งไม่มีอยู่จริง โลกเป็นมายาคือ ภาพลวงตา เป็นความฝัน เป็นพยับแดด เป็นภาพปะติดปะต่อที่เราจินตนาการขึ้นเอง เมื่อพิจารณาจนถึงที่สุดแล้วสิ่งที่มีอยู่จริงคือพรหม (Brahman) ซึ่งก็คือสิ่งหนึ่งซึ่งไม่ใช่ตัวบุคคลแต่เป็นอาตมันของโลกซึ่งเรียกว่าปรมาตมันตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อุปนิษัท ปรมาตมันนี้คือสิ่งเดียวกับอาตมันที่มีอยู่ในตัวบุคคลทุกคน ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อุปนิษัท ความหลุดพ้น

จากการเวียนว่ายตายเกิดจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการรู้อย่างแท้จริงว่าอาตมันในตัวบุคคลและปรมาตมัน คือสิ่งเดียวกัน ความรู้นี้จะเกิดขึ้นได้ด้วยการทำสมาธิ พรหมของศังกราจารย์ ไม่แตกต่างไปจากศูนยตาหรือนิรวาณะของ พุทธศาสนามหายานเลย ความจริงข้อนี้ฝ่ายปรปักษ์ของศังกราจารย์ทราบเป็นอย่างดี พวกเขาจึงให้สมญา ศังกราจารย์ ว่า ปรัจฉันนเพาทธะ “ชาวพุทธผู้แฝงตัวอยู่ในคราบของฮินดู” ความยิ่งใหญ่ของศังกราจารย์อยู่ตรงที่ท่านมีความเฉียบแหลมอย่างยิ่งในการโต้กับฝ่ายตรงข้ามโดยใช้เหตุใช้ผล เราต้องยอมรับว่าโดยอาศัยความสามารถในการโต้แย้งอย่างมีเหตุผลและโดยการตีความวลีบางวลีแบบใช้ความหมายโดยนัยไม่ใช่ตรงๆ ดังกราจารย์สามารถลดข้อความที่ขัดแย้งกันในคัมภีร์อุปนิษัทลงได้ ทำให้คัมภีร์เป็นระบบที่ไม่มีอะไรขัดแย้งกัน คัมภีร์อุปนิษัทจึงยังคงเป็นคัมภีร์ทางปรัชญาของศาสนาฮินดูสำหรับปัญญาชน ที่คนให้ความเชื่อถือจนทุกวันนี้ แม้ว่าจะมีผู้ท้าทายความน่าเชื่อถือของคัมภีร์อุปนิษัทอยู่บ้างก็ตาม การเปรียบเทียบสังกราจารย์ของศาสนาฮินดูกับเซนต์ โทมัส อะกินัส ของศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก นับว่าเทียบกันได้ทีเดียว หลักปรัชญาของศังกราจารย์บ่อยครั้งจะมีชื่อว่า “อทไวตะ” (หนึ่งไม่มี สอง) บางทีก็เรียกว่า “เกวลาทไวตะ” (หนึ่งไม่มีสองเพียงอย่างเดียวเท่านั้น)

6. สรุป

ปรัชญาพราหมณ์-ฮินดู ในการศึกษานี้มี 6 ระบบ ได้แก่ (1) นยายะ ระบบปรัชญาซึ่งเดิมอาจไม่มีพระเป็นเจ้าแต่ต่อมานับถือพระเป็นเจ้า แสดงทฤษฎีแห่งญาณวิทยา ส่วนใหญ่เป็นหลักแห่งตรรกศาสตร์ บางทีจึงเรียกว่าตรรกวิทยาบ้าง วาทวิทยาบ้าง (2) ไวเศษิกะ ระบบปรัชญา ซึ่งเดิมไม่มีพระเป็นเจ้าแต่ต่อมานับถือพระเป็นเจ้า แสดงทฤษฎีวิเคราะห์สภาวธรรมต่างๆ ในธรรมชาติ แยกออกเป็นส่วนย่อยที่ละเอียดที่สุดจนถึงวิเศษะในปรมาณู ถือหลักตรรกศาสตร์ตามแนวของนยายะ (3) สางขยะ ระบบปรัชญาปฏิเสธพระเป็นเจ้า แสดงทฤษฎีทวินิยม ยอมรับมูลการณ์ ทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ และความสัมพันธ์แห่งมูลสัจ 2 ฝ่ายนี้ตามหลักวิวัฒนาการ (4) โยคะ ระบบปรัชญายอมรับพระเป็นเจ้า อิงทฤษฎีของสางขยะ แต่เน้นภาคปฏิบัติในการฝึกจิต (5) มีมางสา ระบบปรัชญาเชิดชูพระเวท แสดงความหมาย ความสำคัญ หลักและวิธีการในการประกอบพิธีกรรมแห่งพระเวทให้ถูกต้อง (6) เวทานตะ หรือ อุตตรมีมางสา ระบบปรัชญาเชิดชูพระเวทสืบต่อคำสอนแห่งอุปนิษัท สำแดงหลักปรัชญาที่เป็นแก่นแท้ลึกซึ้งและเป็นยอดสุดแห่งพระเวท

7. เอกสารอ้างอิง

กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2567). *ความรู้ศาสนาเบื้องต้น.* กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด. พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2561). *ศาสนาในประเทศไทย.* กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด. พิมพ์ครั้งที่ 3.

กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2551). *กรมการศาสนา.* กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด.

กรมการศาสนา และอนุกรรมการส่งเสริมกิจการศาสนาและศาสนิกสัมพันธ์. (2561). *วิถีชีวิต 5 ศาสนิกในประเทศไทย.* กรุงเทพมหานคร : บริษัท ราไทยเพรส จากัด. พิมพ์ครั้งที่ 5.

พระมหาดาวสยาม, วชิรปัญโญ และ พระรัตนะ แก้ว. *พระพุทธศาสนาในเส้นทางสายไหม, ประวัติศาสตร์, หลักฐานทาง โบราณคดี และ พัฒนาการการสร้างอารยธรรมของมนุษยชาติ.* สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

Basham, A.L. (2559). *อินเดียมหัศจรรย์.* กาญจนี ละอองศรี บรรณาธิการแปล. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.

คติความเชื่อพุทธปรัชญาที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง

Buddhist Beliefs and Philosophies Appearing in the Murals

พรสวรรค์ ครองบุญ*
บัญฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
Phornsawan Krongboon*
Graduate school, Mahamakut Buddhist University, Thailand

Corresponding Author Email: kriangsak.kit@gmail.com*

Received: 22/04/2022
Revised: 14/05/2022
Accepted: 15/06/2022

Cite: Krongboon, P. (2022). Buddhist Beliefs and Philosophies Appearing in the Murals. *Journal of Dhamma for Life*, 27(1), 59-74.

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคติความเชื่อพุทธปรัชญาที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง ภาพจิตรกรรมไทยโบราณสะท้อนให้เห็น สภาพความเป็นอยู่และสิ่งแวดล้อมของคนในอดีต บันทึกไว้ซึ่งลักษณะชีวิตของท้องถิ่น วัฒนธรรมขนบประเพณีของสังคมในสมัยนั้นๆภาพเขียนจิตรกรรมจึงเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์เช่นเดียวกับจารึกที่บันทึกด้วยอักษรเพื่อบันทึกเหตุการณ์ ภาพเขียนให้ความรู้สึกที่พิเศษบรรยายให้เกิดมโนภาพได้อย่างกว้างขวาง มีคุณค่าและคุณประโยชน์ เป็นความงดงามทางสุนทรียภาพที่ประสานกลมกลืนกันในการจัดองค์ประกอบที่สัมพันธ์กันระหว่างเส้นกับสี เป็นลักษณะเฉพาะของศิลปกรรมไทยซึ่งมีความอ่อนช้อย ทำให้เกิดความรู้สึกชื่นชม เบิกบานใจ จิตรกรรมไทยมีรูปแบบวิธีการที่มีลักษณะเฉพาะของตนไม่เหมือนจิตรกรรมของชนชาติใด เป็นเอกลักษณ์ของชาติไทยอย่างหนึ่ง พระพุทธศาสนามีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของคนไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยดังปรากฏในวรรณคดี เรื่อง “เตภูมิกถา” หรือ “ไตรภูมิพระร่วง” ที่พระมหาธรรมราชาลิไทยทรงพระราชนิพนธ์เพื่อปลูกฝังศรัทธาในศาสนาแก่ประชาชน โดยใช้อบรมจิตสำนึกของประชาชนในการทำกรรมดีละเว้นกรรมชั่วจนเกิดเป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทยในเรื่องการทำบุญ ให้ทาน รักษาศีล ตลอดจนทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ไตรภูมิได้รับการถ่ายทอดเป็นรูปธรรมด้วยการวาดภาพเป็นจิตรกรรมฝาผนังตามโบสถ์และวิหารเป็นสื่อปลูกฝังความเชื่อเรื่องสวรรค์และกรรม ความเชื่อเรื่องกรรมมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิต

ผู้ที่ทำกรรมดีมีเป้าหมายของชีวิตที่ดีในชาติต่อไปหรือการได้ขึ้นสวรรค์ไปสู่ภพภูมิที่ดีขึ้น การดับทุกข์ ละกิเลส และบรรลุถึงซึ่งพระนิพพาน

คำสำคัญ: คติความเชื่อ; จิตรกรรมฝาผนัง

Abstract

This article aims to study Buddhist Beliefs and Philosophies Appearing in the Murals. Ancient Thai paintings reflect of living conditions and environment of people in the past are recorded. Which characterizes local life, culture, customs and traditions of society at that time. Paintings are historical evidence as well as inscriptions recorded by letters to record events. The painting gives a special feeling that can be described as broadly imaginative, valuable and useful as an aesthetic beauty harmonious in its composition in relation to lines and colors. It is a characteristic of Thai art that is delicate and evokes a feeling of admiration and joy. Thai painting has its own unique style and method unlike any painting of any nation. Buddhism is one of the characteristics of the Thai nation and has been important to the lives of Thai people since the Sukhothai period, as shown in the literature titled "Tephumikatha" or "Tribhum Phra Ruang". Phramaha Thammaracha Lithai composed it to instill religious faith in the people. It was used to train people's consciousness in performing good deeds and avoiding bad deeds until it became a unique identity of Thai society in making merit, giving alms, keeping the precepts, and upholding Buddhism. Traibhum has been conveyed in a concrete way by painting murals in churches and viharas as a means of cultivating belief in heaven and karma. The belief in karma influences the way of life. Those who do good deeds have the goal of a good life in the next life or ascension to a better realm, cessation of suffering, defilement, and attaining nirvana.

Keywords: Belief; Mural

1. บทนำ

ศิลปกรรมไทยในยุคแรกเริ่มนั้นมีต้นเค้าของความคิดความบันดาลใจ มาจากภาพลายเส้นทางพุทธศาสนาของอินเดีย การเขียนภาพจิตรกรรมไทยได้วิวัฒนาการขึ้นมาเป็นลำดับ จากการเขียนภาพเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าและสาวก มาเป็นการเขียนเรื่องพุทธประวัติและชาดก ต่างๆ ลักษณะการใช้เส้นเป็นสิ่งสำคัญของภาพยังคงอยู่เช่นเดิม ในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ภาพจิตรกรรมไทยถือว่างดงามสูงสุด การใช้เส้นการจัดท่าทางของตัวบุคคล และความประสานกันของเส้นรอบนอก เมื่อช่างเขียนไทยได้ละทิ้งแบบอย่างของศิลปะอินเดีย และได้คิดแบบอย่างที่เป็นของศิลปะไทยขึ้นเองโดยยังเขียนเรื่องราวทางพุทธศาสนา เป็นเสมือนสื่อบอกเล่าเรื่องราวทางพุทธศาสนา เพื่อให้พุทธศาสนิกชนมีความเข้าใจ ภาพจิตรกรรม ช่วยเพิ่มความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนามากขึ้น เพราะคนไทยในอดีตนั้นส่วนใหญ่ไม่สามารถจะอ่านหนังสือได้ การศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับพุทธศาสนา จากหนังสือหรือคัมภีร์พระไตรปิฎกต่างๆ จึงทำได้ยาก ดังนั้นงานจิตรกรรมที่เขียนขึ้นนั้นจึงเป็นการเล่าเรื่องด้วยภาพ ตัวบุคคลที่เขียนขึ้นในภาพ จึงจะต้องมีแบบแผนและลักษณะที่ประชาชนทั่วไปสามารถเข้าใจได้ว่าภาพนั้นเป็นบุคคลชั้นสูงหรือเป็นชาวบ้านสามัญธรรมดา ด้วยเหตุนี้ช่างเขียนจึงได้อาศัยท่าทางจาก นาฏศิลป์ไทยมาประกอบเข้ากับวิธีการเขียนโดยใช้เส้นและการระบายสีประดิษฐ์เป็นตัวบุคคล ต่างๆ เป็นเรื่องราวต่างๆขึ้นมา ศิลปกรรมไทยนั้นส่วนมากจะเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังมากกว่าการเขียนบนสิ่งอื่น เรื่องราวที่เขียนส่วนมากนั้นจะเป็นเรื่องชาดก หรือพุทธประวัติ (มูลนิธิธรรมทานกุศลจิตและพิพิธภัณฑ์จรรโลงพระพุทธศาสนา, 2564) ติดต่อกันไปตามผนังระหว่างช่องหน้าต่าง หรืออาจเขียนเรื่องละช่องตามผนังทึบ ระหว่างช่องหน้าต่างโดยใช้ช่องหน้าต่างแต่ละบานหน้าต่าง แบ่งแยกเรื่องที่เขียนออกเป็นตอนๆส่วนผนังด้านหน้าของพระประธานมักจะเขียนเป็นตอนมารผจญ ผนังด้านหลังของพระประธานมักจะเขียนเป็นเรื่องไตรภูมิ อาจมีข้อยกเว้นที่ต่างไปจากลักษณะดังกล่าวบ้าง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความประสงค์ของผู้เขียน หรือผู้สร้างแต่ละวัด ตลอดจนถึงประเพณีนิยมของแต่ละท้องถิ่น การเขียนภาพจิตรกรรมของไทยนั้นดังได้กล่าวแล้วว่าเป็นการเขียนบรรยายเรื่องด้วยภาพที่มีทั้งลักษณะอุดมคติและภาพเหมือนจริง ลักษณะการจัดภาพ ขนานกันไปเรื่อยๆ เรียกว่าการจัดภาพแบบเส้นขนาน ต่างจากภาพเขียนของชาวยุโรป ที่สร้างความลึกของภาพด้วยหลักวิชาทัศนียวิทยา การจัดองค์ประกอบภาพของไทยมักไม่คำนึงถึงสัดส่วนความเป็นจริงแต่จะคำนึงถึงความสัมพันธ์กันของภาพมากกว่า เช่นภาพของบุคคลนั่งอยู่ในปราสาทมีขนาดใหญ่เกินความเป็นจริงถ้า

เป็นสภาพชีวิตจริงแล้วจะเป็นไปไม่ได้ ผู้เขียนเพียงต้องการให้เกิดความงามตามความประสงค์ของตนมิได้คำนึงถึงสัดส่วนที่สมจริง (ปฐมพงศ์ บูชาบุตร, 2565)

2. ภาพเขียนจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ

จุดประสงค์ในการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ ก็เพื่อที่จะแก้พื้นที่ผนังที่ว่างเปล่าให้มีภาพเขียนที่ประกอบไปด้วยความหมายช่วยสร้างบรรยากาศให้เกิดความกลมกลืนกัน ส่วนใหญ่มักจะเขียนเป็นภาพพุทธประวัติ ชาดก ฯลฯ นอกจากจะมีคุณค่าเป็นแบบอย่างในด้านศิลปกรรมแล้วยังเป็นหลักฐานที่สำคัญจารึกไว้ ซึ่งเรื่องราว ที่เป็นความรู้สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นไปทางประวัติศาสตร์โบราณคดี ศาสนาวัฒนธรรม จารีตประเพณีอันมีมาแต่โบราณ (พระราชปริยัติกวี, 2561) จิตรกรรมฝาผนังนับเป็นมรดกทางศิลปกรรมแขนงหนึ่งที่มีคุณค่าอย่างยิ่งของไทย มีเอกลักษณ์วิธีการเขียนแสดงให้เห็นถึง ฝีมือ และจินตนาการของช่างไทยแต่ละยุคแต่ละสมัย สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอยู่ของสังคมขนบธรรมเนียมประเพณี และความศรัทธาในพระพุทธศาสนาของไทยในอดีต ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่นิยมเขียนกันเป็นส่วนมาก ได้แก่

ภาพ “ชาดก” หรือ “ชาตก” แปลว่า “ผู้เกิด” ทศชาติชาดก หมายถึง เรื่องราวของการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์โคดมตั้งแต่อดีตชาติจนพระบารมีมาเต็มเปี่ยมในชาติสุดท้าย คือ มหาเวสสันดรชาดก (พระพุทธโฆษาจารย์, 2563) มีคาถาย่อเพื่อเรียกพระชาติทั้ง 10 ให้ง่ายต่อการจดจำว่า “ เต ช สุ เน ม ภู จ นา วิ เว ” พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเตมีย์ บำเพ็ญเนกขัมมะบารมี เสวยพระชาติเป็นพระมหาชนก บำเพ็ญวิริยะบารมี เสวยพระชาติเป็นพระสุวรรณสาม บำเพ็ญเมตตาบารมี เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเนมิราช บำเพ็ญอธิษฐานบารมี เสวยพระชาติเป็นพระมโหสถ บำเพ็ญปัญญาบารมี เสวยพระชาติเป็นพญานาคภูริทัต บำเพ็ญศีลบารมี เสวยพระชาติเป็นพระจันทกุมาร บำเพ็ญขันติบารมี เสวยพระชาติเป็นพรหมนารท บำเพ็ญอุเบกขาบารมี เสวยพระชาติเป็นพระวิธุรบัณฑิต บำเพ็ญสัจจะบารมี พระเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร บำเพ็ญทานบารมี การบำเพ็ญบารมีของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า มีความยากลำบากกว่าจะได้ตรัสรู้ พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ 10 ชาตินี้เป็นเพียงแค่พระชาติแบบย่อเพื่อให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจ ถึงความเป็นมาของพระศาสดา แต่แท้จริงแล้วการบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้านั้นมิสามารถ นับจำนวนชาติได้เลยต้องใช้เวลาเป็นจำนวนมากเป็น จำนวนอสงไขย ในชาติสุดท้ายเป็นชาติที่สำคัญเป็นการบำเพ็ญบารมีอันยิ่งใหญ่ คือ “พระเวสสันดรชาดก” เป็นชาติที่ยิ่งใหญ่

ของพระโพธิสัตว์ที่ได้เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร เป็นพระชาติสุดท้ายก่อนจะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คนไทยรู้จักและคุ้นเคยกับมหาชาติมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ดังที่ปรากฏในหลักฐานในจารึกนครชุม และในสมัยอยุธยาก็ได้มีการแต่งและสวดมหาชาติคำหลวงในวันธรรมสวนะ การเทศน์มหาชาติเป็นประเพณีที่สำคัญในทุกท้องถิ่นและมีความเชื่อว่า การฟังเทศน์มหาชาติจบภายในวันเดียวจะได้รับอานิสงส์มาก พระเวสสันดรชาดกนี้เป็นเรื่องใหญ่จัดรวมไว้ในมหานิบาตชาดกรวมเรื่องใหญ่ 10 เรื่องที่เรียกกันว่า ทศชาติ แต่อีก 9 เรื่อง ไม่เรียกว่ามหาชาติ คงเรียกแต่ พระเวสสันดรชาดกเรื่องเดียวว่า มหาชาติ พุทธศาสนิกชนชาวไทยมีความเชื่อกันมาแต่โบราณว่าเรื่องมหาเวสสันดรชาดก สำคัญกว่าชาดกอื่น ๆ ด้วยปรากฏบารมีของพระโพธิสัตว์บริบูรณ์ อานิสงส์ของการฟังเทศน์มหาชาติ ให้จบเพียงวันเดียวครบ ทั้ง 13 กัณฑ์จะเป็นเหตุให้สำเร็จความปรารถนาทุกประการ มีโอกาสได้พบพระพุทธเจ้าพระศรีอริยเมตไตย ในอนาคตเมื่อดับขันธ์ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ จะได้ดวงตาเห็นธรรมเป็นพระอริยบุคคล เรื่องพระเวสสันดรชาดกเป็นพุทธดำรัสที่สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสแก่ภิกษุสงฆ์ขีณาสพสองหมื่นรูป และพระประยูรญาติที่นิโครธารามมหาวิหารในนครกบิลพัสดุ์ ในคราวเสด็จโปรดพระเจ้าสุทโธทนะพุทธบิดา และพระวงศ์ศากยะบรรดาพระประยูรญาติไม่ปรารถนาจะทำความเคารพพระองค์ด้วยเห็นว่าอายุน้อยกว่า พระองค์ทรงทราบความคิดนี้จึงทรงแสดงยมกปกฏิหาริย์ โดยเสด็จขึ้นเบื้องนภาอากาศแล้วปล่อยให้ฝุ่นละอองธุลีพระบาทตกลงสู่เศียรของพระประยูรญาติทั้งหลาย พระประยูรญาติจึงได้ละทิ้งทิฐิแล้วถวายบังคมพระพุทธเจ้า ขณะนั้นได้เกิดฝนโบกขรพรรษ พระภิกษุทั้งหลายเห็นเป็นอัศจรรย์จึงได้ทูลถาม พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่าฝนชนิดนี้เคยตกมาแล้วในอดีต แล้วจึงทรงแสดงธรรมเรื่องมหาเวสสันดรชาดก ให้แก่พระภิกษุและพระประยูรญาติ มหาเวสสันดรชาดก เป็นชาดกที่มีความสำคัญมากกว่าชาดกอื่น ๆ เพราะพระบารมีของพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบริบูรณ์ ทั้ง 10 บารมี คือ ทานบารมี ทรงบริจาคทรัพย์สิน ช้าง ม้า ราชรถ พระกุมารทั้งสองและพระมเหสี ศีลบารมี ทรงรักษาศีลเคร่งครัดระหว่างทรงผนวชอยู่ ณ เขาวงกต เนกขัมมะบารมี ทรงครองเพศบรรพชิตตลอดเวลาที่ประทับ ณ เขาวงกต ปัญญาบารมี ทรงบำเพ็ญภาวนาปัญญาตลอดเวลาที่ทรงผนวช วิริยะบารมี ทรงปฏิบัติมิได้ย่อหย่อน สัจจบารมี ทรงลั่นพระวาจายกกุมารให้ชูชกขันติบารมีทรงอดทนต่อความยากลำบาก ขณะที่เดินทางมายังเขาวงกต และตลอดเวลาที่ประทับ ณ ที่นั่น แม้แต่ตอนที่ทอดพระเนตรเห็นชูชกเฆี่ยนตีพระกุมารอย่างทารุณพระองค์ก็ทรงข่มพระทัยไว้ได้ เมตตาบารมี พราหมณ์เมืองกลิงคราษฎร์ มาทูลขอช้างปัจจัยนาคเนื่องจากเมืองกลิงคราษฎร์ฝนแล้ง ก็ทรงพระเมตตาประทานให้ เมื่อชูชกมาทูลขอสองกุมาร อ้างว่าตนได้รับความลำบากต่าง ๆ พระองค์ก็มีเมตตา

ประทานให้ อุเบกขาบารมีเมื่อทรงเห็นสองกุมารถูกชูชกเฆี่ยนตี วิงวอนให้พระองค์ช่วย ทรงบำเพ็ญอุเบกขา คือทรงวางเฉย เพราะทรงเห็นว่าได้ประทานเป็นสิทธิ์ขาดแก่ชูชกไปแล้ว อธิษฐานบารมี ทรงตั้งมั่นบำเพ็ญบารมีเพื่อให้สำเร็จโพธิญาณาเบื้องหน้าก็มิได้ทรงย่อท้อ จนพระอินทร์ต้องประทานความช่วยเหลือต่าง ๆ เพราะพระทัยอันแน่วแน่ของพระองค์ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงกฎของการปลดอารมณ์แห่งความทุกข์ สร้างอารมณ์ความสุขให้เกิดขึ้นกับใจ ไม่ว่าจะเกิดอะไรขึ้น ทรงวางจิตพร้อมในการให้ทานเป็นทานบารมี วางจิตพร้อมในการทรงศีลเป็นศีลบารมี วางจิตพร้อมในการถือบวชเป็นเนกขัมมะบารมี ในที่นี้หมายถึงบวชใจ วางจิตพร้อมที่จะใช้ปัญญาเป็นเครื่องประหารอุปาทานให้พังพินาศไปเป็นปัญญาบารมี มีความเพียรในทุกขณะ ควบคุมใจไว้เสมอเป็นวิริยะบารมี มีความอดทน อดกลั้นต่อสิ่งอันเป็นปฏิปักษ์เป็น ขันติบารมี มีความตั้งใจไว้ว่าจะทำจริงทุกอย่าง ไม่มีคำไม่จริงเป็นสัจจะบารมี ตั้งใจไว้ให้ตรงโดยเฉพาะเป็นอธิษฐานบารมี สร้างอารมณ์ความดี ไม่เป็นศัตรูกับใคร มีความรักตนเสมอด้วยบุคคลอื่นเป็นเมตตาบารมี วางเฉยเมื่อมีสิ่งใดมาสั่นคลอนความตั้งใจหรือเป้าหมายที่วางไว้เป็นอุเบกขาบารมี (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2503)

ภาพจิตรกรรมฝาผนังตอนมารผจญ เหตุการณ์ตอน “มารผจญ”หรือตอน “ตรัสรู้” ในเช้าวันนั้นเมื่อพระมหาบุรุษ เสวยข้าวมธุปายาส ถวายโดยนางสุชาดาแล้ว ได้ทรงอธิษฐาน ลอยถาดทองในแม่น้ำเนรัญชรา เวลาสายแดดเริ่มจัด จึงเสด็จเข้าไปยังดงไม้สาละ ประทับอยู่จนเวลาบ่ายเกือบเย็น จึงข้ามแม่น้ำเนรัญชรา มายังฝั่งพุทธคยารับการถวายหญ้าคา จากโสตถิยะพราหมณ์ นำไปปูลาดใต้ต้นศรีมหาโพธิ์ประทับนั่งขัดสมาธิ ตั้งพระทัยเป็นสัจจะแน่วแน่ว่า “หากยังไม่ได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณตราบใด เราจะไม่ยอมลุกขึ้นตราบนั้น แม้ว่าเนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังเอ็นกระดูกก็ตาม” ทรงนั่งเจริญภาวนา ตั้งแต่หัวค่ำจนใกล้รุ่ง ต่อสู้กับความนึกคิด ที่น้อมนำไปทางโลกียสุขอย่างรุนแรง แต่ก็ไม่ทรงยอมหมุนกลับจากสิ่งที่ทรงมุ่งหมายไว้ ปฐมสมโพธิกถาได้พรรณนา หน้าภาพ พลมารตอนนี้ไว้ว่า บางจำพวกก็หน้าแดงกายเขียว บางจำพวกก็หน้าเขียวกายแดง ลางเหล่าจำแลงกายขาวหน้าเหลือง บางหมู่กายลายพร้อยหน้าดำ ลางพวกกายท่อนล่างเป็นนาคกายท่อนต่ำหลากเป็นมนุษย์ ส่วนตัวพญามารเนรมิตพาหา คือแขนซ้ายและขวาข้างละหนึ่งพันแขนแต่ละแขนถืออาวุธต่างๆเช่นดาบ หอก ธนู ศร โตมร จักร สังข์ อังกัส คทา ก้อนศิลา หลาวเหล็ก ครกเหล็ก ขวานถาก ขวานผ่า ตรีศูล ฯลฯ พระองค์ทรงประทับนั่งเพื่อบำเพ็ญเพียรแสวงหาทางตรัสรู้อยู่ที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์เรียกว่า“โพธิบัลลังก์” พญามารกล่าวตู่ว่าเป็นสมบัติของตน ส่วนพระมหาบุรุษทรงกล่าวแก้ว่าบังเกิดขึ้นด้วยผลแห่งบุญบารมีที่พระองค์ทรงบำเพ็ญ

มาแต่ชาติปางก่อนแล้วทรงอ้างพระนางธรณีเป็นพยาน พระแม่ธรณีก็มิอาจดำรงกายอยู่ได้ก็อุบัติบันดาลเป็นรูปนารีผุดขึ้นจากพื้นปฐพีแล้วกล่าวเป็นพยาน พร้อมกับบีบน้ำออกจากมวยผมน้ำนั้นคือสิ่งที่เรียกว่า “ทักษิโณทก” อันได้แก่น้ำที่พระมหาบุรุษทรงกรวดทุกครั้งที่ทรงบำเพ็ญบุญบารมีแต่ชาติปางก่อน เป็นลำดับมาซึ่งแม่พระธรณีเก็บไว้ที่มวยผมเมื่อนางบีบก็หลั่งไหลออกมา เป็นธารามหามหรรณพนองท่วมไปในประเทศทั้งปวงประดุจห้วงมหาสาครสมุทร หมู่มารเสนาทั้งหลายมิอาจดำรงกายอยู่ได้ก็ลอยไปตามกระแสน้ำ ส่วนช้างคิรีเมขล์ที่นั่งทรงองค์พระยาวัสสวดีก็มีบาทาอันพลาดมิอาจตั้งกายตรงอยู่ได้ก็ลอยตามชลธารไปตราบเท่าถึงมหาสาครพญามารก็พ่ายแพ้ไปในที่สุด บารมีนั้นคือความดีที่ทำไว้นั้นไม่หนีไปไหน ถึงใครไม่เห็นฟ้าดินก็เห็น ดินคือแม่พระธรณีมีชื่อจริงว่า “สุนธรีวนิดา” เมื่อพระองค์ทรงชนะมาร คือการเอาชนะต่อกระแสความคิดที่วนเวียนน้อมนำไปในทางโลกียสุข เปรียบเสมือนมารที่มาคอยขัดขวาง พระอาทิตย์กำลังจะอัสดงราตรีเริ่มย่างเข้ามาพระองค์ยังคงประทับนั่งไม่หวั่นไหวที่โพธิบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ทรงเริ่มบำเพ็ญสมาธิให้เกิดในพระทัยด้วยวิธีที่เรียกว่าเข้าฌาน แล้วทรงบรรลุญาณ “ฌาน”คือทำจิตให้เป็นสมาธิแน่วแน่ “ญาณ” คือ ปัญญาความรู้แจ้ง ทรงบรรลุญาณที่หนึ่งในตอนปฐมยาม เรียกว่า “บุพเพนิวาสานุสติญาณ”หมายถึงความรู้แจ้งถึงอดีตหนหลังทั้งของตนเองและของคนอื่น พอถึงมัชฌิมยาม ทรงบรรลุ “จุตูปปาตญาณ” หมายถึงความรู้แจ้งถึงความจุติคือดับและเกิดของสัตว์โลกตลอดถึงความแตกต่างกันที่เรียกว่ากรรม พอถึงปัจฉิมยาม ทรงบรรลุ “อาสวักขยญาณ” หมายถึงความรู้แจ้งถึงความสิ้นไปของกิเลสและอริยสัจ 4 คือ การได้บรรลุญาณทั้งสามนั้นเรียกว่า ตรัสรู้ความเป็นพระพุทธเจ้า “อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า” แปลว่า พระผู้ตรัสรู้ธรรมเครื่องหลุดพ้นจากกิเลสโดยชอบด้วยพระองค์เองซึ่งเกิดขึ้นในคืนวันขึ้น 15 ค่ำเดือน 6

3. ภาพเขียนจิตกรรมฝาผนังไตรภูมิ

ภาพจิตรกรรมฝาผนังไตรภูมิ คำว่า “ ไตรภูมิ ” มาจากคำภาษาบาลีว่า “ เตภูมิ ” แปลว่าภูมิ 3 คือกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554) ที่อยู่อาศัยของสัตว์โลกเรียกว่าภูมิ ภาพเขียนด้านหลังพระประธานภายในพระอุโบสถมักปรากฏเป็นภาพเขาพระสุเมรุที่รายล้อมด้วยภูเขาสันบริภัณฑ์ทั้ง 7 ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์ จักรวาล หรือโลกธาตุในคัมภีร์ปุราณะของศาสนาฮินดูกล่าวว่า จักรวาลของสิ่งมีชีวิตแบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ สวรรค์ แผ่นดิน และบาดาล หรือแบ่งเป็นเทวโลก มนุษยโลก และนาคพิภพ คติความเชื่อเรื่องไตรภูมิของพระพุทธศาสนาไม่ได้เหมือนกับศาสนาพราหมณ์

รายละเอียดก็ต่างกัน คติความเชื่อพุทธปรัชญาเถรวาทต้องการชี้ถึงบาปบุญคุณโทษ เรื่องโลกนี้และโลกหน้า เนื้อหาของไตรภูมิมุ่งที่พระไตรลักษณ์ มีจุดประสงค์อยู่ที่การทำตนให้พ้นทุกข์ พ้นจากวัฏสงสาร การเวียนว่ายตายเกิดไปสู่นิพพาน การเวียนว่ายตายเกิดนั้นเป็นบ่อเกิดของความทุกข์ ผู้ปรารถนาพระนิพพานจะต้อง หลุดพ้นจากความทุกข์ละทิ้งตัณหา จักรวาล คือการแปรผัน การเคลื่อนไปหมุนไปเป็นวัฏจักร วัฏสงสาร และการเวียนว่ายตายเกิด ตามความเชื่อ เกี่ยวกับกรรม คติความเชื่อเรื่องไตรภูมิอธิบายเกี่ยวกับการเกิดของโลก โดยได้แสดงถึงเขาพระสุเมรุซึ่งตั้งอยู่ กลางจักรวาล ทางเหนือของเขาเป็นที่ตั้งของอุตตรกุรุทวีป มีสีทอง ทางใต้ซึ่งเป็นที่ตั้งของชมพูทวีปมีสีดังอินทนิล ด้านตะวันออกเป็นที่ตั้งของบุพวิเทหมีสีเงิน และด้านตะวันตกเป็นที่ตั้งของอมรโคยานทวีปซึ่งมีสีดัง แก้วผลึกรัตนะ เหนือเขาพระสุเมรุเป็นที่ตั้งของไพชยนตปราสาทซึ่งเป็นที่ประทับของพระอินทร์ส่วนข้างใต้นั้น มีเขา 3 ยอด ซึ่งเรียกว่า ตรีกูฏ บรรพตรับรองอยู่ และถัดไปนั้นเป็นพิภพอสูรเขาพระสุเมรุนั้นมีเขาวงแหวน 7 ลูก ล้อมรอบ คือ ยุคนธร อิสินธร กรวิก สุทัสสนะ เนมินธร วินันตกะ และอัสสกรรณ ความสูงของภูเขาทั้ง 7 ลูก นั้น จะลดหลั่นลงกึ่งหนึ่งตามลำดับ ระหว่างภูเขา 7 ลูกจะมีทะเลชื่อสีทันดรคั่น พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาวนวเคราะห์ ดารากร จะเดินทางอยู่ระหว่างกำแพงจักรวาล เรียกว่า พาหิรกมณฑล ส่วนกลางเรียกว่า มัชฌิมมณฑล และส่วนที่อยู่ใกล้เขาพระสุเมรุ เรียกว่า อุตตรมณฑล ในส่วนของพระอาทิตย์จะมีวิถีโคจรอัน เกี่ยวข้องกับฤดูกาล 3 ประการ คือ โคณวิถีซึ่งพระอาทิตย์โคจรเข้าไปในพาหิรกมณฑล จะเป็นฤดูหนาว อชวิถี พระอาทิตย์ที่โคจรไปใน มัชฌิมมณฑล จะเป็นฤดูร้อนและนาควิถี พระอาทิตย์โคจรเข้าไปในอุตตรมณฑล เป็นฤดูฝน นักขัตตฤกษ์นั้นมีดาวอยู่ 27 ดวง ซึ่งในแต่ละดวงก็มีวิมานแก้วล้อมรอบในลักษณะต่างๆ กัน ราศีมีอยู่ 12 ราศี พระอาทิตย์โคจรในราศีหนึ่งๆ ใช้เวลา 30 วัน (บุญเลิศ เสนานนท์, 2543) การโคจรของพระอาทิตย์ในมณฑล ต่างๆ นั้นทำให้เวลาในทวีปทั้ง 4 ไม่ตรงกัน กล่าวคือ เวลาเช้าเมื่อพระอาทิตย์ขึ้นในชมพูทวีป จะเป็นเที่ยงวัน ในบุพวิเทหทวีป จะเป็นเวลาพระอาทิตย์ตกในอุตตรกุรุทวีป และเป็นเวลาเที่ยงคืนในอมรโคยานทวีปเดือน เพ็ญ และเดือนดับนั้น เกิดจาก พระอาทิตย์ พระจันทร์ ซึ่งอยู่คนละข้างของเขาพระสุเมรุ เมื่อพระอาทิตย์โคจรเข้ามาใกล้พระจันทร์ จะแผ่รัศมีบังพระจันทร์ส่วนหนึ่ง ซึ่งเป็นเดือน แรมค่ำ 1 จนกระทั่งถึงเดือนแรม 15 ค่ำ พระอาทิตย์จะบัง พระจันทร์ หมดสิ้นจึงเรียกว่า เดือนเพ็ญอีก

คำว่า “ สวรรค์ ” นั้นมาจากภาษาบาลีว่า “สคฺค” หมายถึง สถานที่มีอารมณ์อันเลิศ พบเห็นสัมผัสแต่สิ่งที่น่าเพลิดเพลินเจริญใจ เพียบพร้อมไปด้วยกามคุณ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนาน่าใคร่น่าพอใจ ภาษาสันสกฤตใช้คำว่า “สฺวรฺค” หมายถึง ที่ดำรงอยู่ยืนนาน สวยงาม แดนอัน

แสนดีเลิศล้ำด้วยกามคุณ ภาษาไทยเขียนอิงจากภาษาสันสกฤตเป็นคำว่า “สวรรค์” แปลว่า ภูมิหรือดินแดนที่มีอารมณ์เลิศด้วยดี โลกเป็นที่ไปดี ภพที่มีอารมณ์อันเลิศมีแต่ความสุข มีทั้งหมด 26 ชั้น คือ ตั้งแต่สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา จนถึงสวรรค์ชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นที่สุด ที่ได้ชื่อว่า สวรรค์ เพราะเพียบพร้อมไปด้วยสิ่งที่ดีเป็นบุญ ในที่นี้ขอกล่าวเฉพาะชั้นที่ยังเกี่ยวข้องกับกามเรียกว่า “ฉกามาพจรสวรรค์” หรือกามาวาจรสวรรค์ 6 เรียงจากชั้นต่ำขึ้นไป สวรรค์ชั้นแรกล่างสุดมีที่ตั้งอยู่บริเวณเชิงเขาพระสุเมรุชื่อว่า “จาตุมหาราชิกา”แปลว่า “แห่งมหาราชทั้งสี่” กล่าวคือ สวรรค์ชั้นนี้เป็นดินแดนที่จอมเทพ 4 องค์ผู้รักษาคุ้มครองโลกใน 4 ทิศ ซึ่งเรียกว่า ท้าวจตุโลกบาล หรือ ท้าวจาตุมหาราช ปกครองอยู่องค์ละทิศ เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ผู้ที่ทำบุญไม่ค่อยเป็น ไม่รู้หลักการทำบุญ ไม่ค่อยได้สั่งสมบุญนานๆ ทำครั้งหนึ่งเมื่อทำก็ทำน้อยหรือ ทำบุญเอาคุณบุญที่ได้ก็ไม่บริสุทธิ์ ไม่สมบูรณ์ บาปในตัวก็มีอยู่ แต่ว่าบุญมากกว่า เมื่อละโลกใจนึกถึงบุญก่อนก็ไปสวรรค์ชั้นนี้ สวรรค์ชั้นที่ 2 ชื่อว่า “ดาวดึงส์” ตั้งอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นจุดที่เชื่อมกับโลกมนุษย์ พระอินทร์เป็นผู้ปกครอง สวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นเมืองใหญ่สร้างอย่างงดงามด้วยทองและแก้ว 7 ประการ เสียงดนตรีบรรเลงไพเราะ มีปราสาทใหญ่ที่งดงามเป็นที่ประทับของพระอินทร์ เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ ทำบุญเพราะเห็นว่าเป็นสิ่งดีงาม เป็นสิ่งที่ควรทำ มีหิริ โอตตัปปะเมื่อละโลกนี้ก็จะไปบังเกิดบนสวรรค์ชั้นนี้ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีอุทยานที่งดงามมากอยู่ 4 แห่ง คือ นันทวนุทยาน หรือ สวนนันทวัน (สวนที่รื่นรมย์) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในสวนด้านที่ใกล้กับตัวเมืองมีสระใหญ่ 2 สระ สระหนึ่งมีชื่อว่า สระนันทาโบกขรณี อีกสระหนึ่งมีชื่อว่า จุลนันทาโบกขรณี มีแผ่นศิลา 2 แผ่น แผ่นหนึ่งมีชื่อว่า นันทาปริถิปาสาณ อีกแผ่นหนึ่งมีชื่อว่า จุลนันทาปริถิปาสาณ เป็นศิลาที่มีรัศมีเรืองรอง เมื่อจับดูจะรู้สึกว่านิ่มเหมือนขนสัตว์ ผรุสกวัน หรือ ปารุสกวัน (ป่าลิ้นจี่) ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในอุทยานนี้ด้านใกล้ตัวเมืองมีสระใหญ่ 2 ชื่อว่า ภัทราโบกขรณี อีกสระหนึ่งมีชื่อว่า สุภัทราโบกขรณี มีก้อนแก้วใส 2 ก้อน ก้อนหนึ่งมีชื่อว่า ภัทราปริถิปาสาณ อีกก้อนหนึ่งมีชื่อว่า สุภัทราปริถิปาสาณ เป็นแก้วเกลี้ยงและอ่อนนุ่ม จิตรลดาวัน (ป่ามีเถาวัลย์หลากสีสวยงาม) ตั้งอยู่ทิศตะวันตกของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์สระในอุทยานนี้มีชื่อว่า จิตรโบกขรณีและจุลจิตรโบกขรณี ส่วนแผ่นศิลาแก้วในอุทยานนี้แผ่นหนึ่งมีชื่อว่า จิตรปาสาณ อีกแผ่นหนึ่งมีชื่อว่า “จุลจิตรปาสาณ” สักกวัน หรือ มิสกวัน (ป่าไม้ระคน) ตั้งอยู่ทิศเหนือของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ สระใหญ่ในอุทยานนี้มีชื่อว่า ธรรมาโบกขรณีและสุธรรมาโบกขรณี แผ่นศิลาแก้วชื่อว่า ธรรมาปริถิปาสาณและ สุธรรมาปิริถิปาสาณ สวรรค์ชั้นที่ 3 ชื่อว่า “ยามา”ท้าวสุยามะเป็นจอมเทพ มีปราสาทแก้วปราสาททอง ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว มีสวน สระบัวสวยงาม เนื่องจาก

สวรรค์ชั้นนี้อยู่สูงมาก แสงอาทิตย์จึงส่องมาไม่ถึง แต่สวรรค์ชั้นนี้ก็ไม่เคยมืดเพราะมีรัสมีจากกายเทวดาส่องให้ทั้งภูมินี้สว่างไสวอยู่ตลอดเมื่อจะกำหนดวันคืนจะดูจากดอกไม้ทิพย์ หากดอกไม้บานแสดงว่าเป็นเวลารุ่งเช้า หากดอกไม้หุบเป็นเวลากลางคืน เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ ทำบุญเพราะอยากจะสืบทอดและรักษาประเพณีแห่งความดีงามนั้นทำนองว่าวงศ์ตระกูลสร้างสมความดีมาอย่างไร ก็อยากจะรักษาประเพณีไว้บรรพบุรุษทำมาอย่างไรก็ทำอย่างนั้น ทำกันไปตามธรรมเนียม เช่น เห็น ปู่ย่าสร้างโบสถ์ บำรุงวัด สร้างพระประธาน ก็ทำตามนั้นด้วย หรือพระภิกษุที่รักษาพระพุทธศาสนาเอาไว้ ตามธรรมเนียมปฏิบัติ พระที่ต้องมีหน้าที่รักษาพระพุทธศาสนา เมื่อละโลกแล้ว ส่วนใหญ่จะไปบังเกิดบนสวรรค์ชั้นนี้ สวรรค์ชั้นที่ 4 ชื่อว่า “ดุสิต” ท้าวสันดุสิตเป็นจอมเทพ มีปราสาทแก้ว ปราสาททอง ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว มีสวนสระบัวสวยงาม เป็นที่ประทับของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายและว่าที่พระอัครสาวก ในปัจจุบันพระศรีอริยเมตไตรยและว่าที่พระอัครสาวกของพระองค์ประทับอยู่ ณ ภูมินี้ เมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ทำบุญเพื่อปรารถนาสงเคราะห์โลก ปรารถนาให้ชาวโลกมีความสุขมีความคิดที่ยิ่งใหญ่ไม่ใช่เพื่อตนเองอย่างเดียวแต่เพื่อสงเคราะห์โลกเพื่อนมนุษย์ สรรพสัตว์ทั้งหลายด้วย เมื่อละจากโลกนี้แล้วก็จะไปสวรรค์ ชั้นนี้ สวรรค์ชั้นที่ 5 “นิมมานรดี” ท้าวสุนิมมิตเป็นจอมเทพ มีวิมานทองกำแพงแก้วกำแพงทองล้อมรอบ แผ่นดินเป็นทองราบเรียบเสมอกันตลอด เทวดาในชั้นนี้ปรารถนายินดีในสิ่งใดก็สามารถเนรมิตขึ้นมาได้เองตามปรารถนาทุกประการ จึงได้ชื่อว่า "นิมมานรดี" (ยินดีในการเนรมิต) เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ เห็นผู้อื่นทำบุญแล้วยกย่องส่งเสริมจึงทำบุญนั้นบ้าง เมื่อละจากโลกนี้แล้วจะไปบังเกิดบนสวรรค์ชั้นนี้ สวรรค์ชั้นที่ 6 (บุญเหลือ บุราณสาร, 2544) ชื่อว่า “ปรนิมมิตวสวัตดี” มีจอมเทพ 2 องค์คือ ท้าวปรนิมมิตวสวัตดีเทวราชและพญามาราธิราช หากปรารถนาสิ่งใดไม่ต้องเนรมิตเอง จะมีเทวดาองค์อื่นมาเนรมิตให้ จึงได้ชื่อว่า “ปรนิมมิต” (ผู้อื่นเนรมิต) เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ทำบุญด้วยความเลื่อมใสเคารพในทาน มีความรู้สึกปลื้มใจในบุญที่ทำเมื่อละจากโลกแล้วจะบังเกิดบนสวรรค์ชั้นนี้

ภูมิที่ไปดีของสัตว์ผู้ที่ทำกรรมดีเอาไว้ ภายหลังจากตายแล้วได้ไปเสวยสุข “สวรรค์” เป็นภพภูมิที่มีอารมณ์อันเลิศ โลกแห่งความสุข ที่ได้ชื่อว่า “เทวดา” เพราะย่อมเพลิดเพลิน สวรรค์เป็นดินแดนบริบูรณ์ด้วยความสุขล้วน หมู่สัตว์ที่เกิดในสวรรค์ เรียกว่า “เทวดา” เพราะเป็น บุคคลจำพวกที่สนุกด้วยกามคุณ 5 ประการ มีคุณพิเศษ มีฌานและอภิญญา “วิมาน” คือที่อยู่อาศัยของเทวดามีความวิจิตรงดงามขนาดแตกต่างกันความเป็นอยู่สะดวกสบายมีอาหารทิพย์บังเกิดขึ้น มีบริวารคอยรับใช้ใกล้ชิด เสื้อผ้าเป็นทิพย์วิจิตรงดงาม บังเกิดขึ้นให้สวมใส่ กิจกรรมแต่ละวันก็มีการเที่ยวเพลิดเพลินบันเทิงอยู่กับการชมสวน การ

สังสรรค์กันระหว่างเทวดาทั้งหลาย ส่วนจะอุบัติขึ้น ณ สวรรค์ชั้นไหน เป็นเทวดาประเภทใดในฐานะอะไรนั้น ก็ขึ้นอยู่กับบุญที่ตัวเองสั่งสมมาเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ เหตุที่ทำให้เป็นเทวดาเพราะได้ สร้างบุญกุศลไว้ครั้งยังเป็นมนุษย์ เมื่ออุบัติขึ้นก็อยู่ในวัยหนุ่มสาวทันที งดงามตลอดเวลาจนถึงเวลาจุติไม่มีความแก่เหมือนในเมืองมนุษย์

“นรก” นั้น แปลว่า เหวแห่งความทุกข์ ที่อันไม่มีความสุขความเจริญ ภาวะเร่าร้อน กระวนกระวาย มาจากภาษาบาลีว่า “นิรยะ” แปลว่า สภาพที่ไม่มีความเจริญ ไม่มีความสุข สภาพหรือภูมิที่ไม่มีความยินดี ไม่มีความเบาใจ คือ ภูมิเป็นที่เสวยทุกข์ของผู้ทำบาปตายแล้วไปเกิด เป็นภาวะที่ร้อนรนจัดเป็น “ทุคติภูมิ” ทุคติ คือ คติไม่ดี ทางดำเนินที่ไม่ดี มีความเดือดร้อน ที่ไปเกิดอันชั่ว หรือที่ไปเกิดของผู้ทำกรรมชั่ว แดนกำเนิดที่ไม่ดี มากไปด้วยความทุกข์ดี หรือเรียกว่าอบายภูมิซึ่งเป็นภูมิ 1 ในบรรดาอบายภูมิทั้ง 4 คือ นรกภูมิ เปรตภูมิ อสุรกายภูมิ สัตว์ดิรัจฉานภูมิ อบายภูมิทั้ง 4 เป็นภูมิที่ปราศจากความเจริญเป็นทุคติ นรกเป็นภพภูมิที่ปราศจากความยินดี หรือไม่มีความสบายใจ มีแต่ความทุกข์โดยส่วนเดียว เป็นภพภูมิในฝ่ายต่ำ ไม่มีความเจริญไม่มีความสุข เพราะพวกที่ไปตกนรกนั้น เป็นพวกคนที่ ปราศจากความอิ่มใจ ปราศจากความชื่นชมคนที่ตายไปเกิดเป็นสัตว์นรกนั้นก็ไปด้วย อำนาจกรรมของตน นรกภูมินี้เลวกว่าภูมิทั้งปวงในกามธาตุ เพราะฉะนั้น นรกเป็นแดนหรือภูมิที่เชื่อกันว่า ผู้ที่ทำบาปความชั่วเอาไว้ เมื่อตายแล้วจะต้องไปเกิดไปเสวยทุกข์และถูกลงโทษ ที่เป็นเช่นนี้ก็ด้วยผลแห่งกรรมที่มาจากการประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ ผู้ไปเกิดอยู่ในภูมินี้ ไม่มีความสุขแม้แต่นิดน้อยจึงมีชื่อว่า นิรยภูมิ หมายถึงโลกที่ไม่มีความสุขสบายปราศจากความสุข มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล แบ่งเป็นเขตเรียกว่า ดังนี้

“ยมโลกนรก” เป็นนรกบริวารชั้นนอกของมหานรกทั้ง 8 มหานรกขุมหนึ่งๆ มียมโลกนรกล้อมเป็นบริวารอยู่ทิศหน้า 10 ขุมทิศหลัง 10 ขุม ทิศซ้าย 10 ขุมทิศขวา 10 ได้แก่ ขุมที่ 1 ชื่อว่า“โลหกุมภีนรก” ในนรกขุมนี้มีหม้อเหล็กขนาดใหญ่เท่าภูเขา ซึ่งเต็มไปด้วยน้ำร้อนเดือดพล่านอยู่ตลอดเวลาตั้งอยู่บนเตาไฟใหญ่ ขุมที่ 2 ชื่อว่า “สิมพลีนรก” เป็นป่าที่เต็มไปด้วยต้นงิ้ว แต่ละต้นมีหนามเหล็กคมยาว 16 องคุลีลุกเป็นไฟอยู่เสมอไม่มีวันที่จะรู้ดับ ขุมที่ 3 ชื่อว่า “อสินขะนรก” สัตว์ที่เกิดในนรกขุมนี้มีเล็บมือเล็บเท้าแหลมยาวเป็นอาวุธเป็นหอกเป็นดาบอันคมกล้า ประหนึ่งคนบ้าวิกลจริต นั่งบ้างยืนบ้างเอาเล็บมือทักตะกุยเนื้อหนังของตนกินเป็นอาหาร ขุมที่ 4 “ตามโพทะนรก” มีหม้อเล็กต้มน้ำทองแดงอยู่มากมายน้ำทองแดงกำลังเดือดพลุ่งพร้อมกับมีก้อนกรวดก้อนหินปะปนอยู่ด้วยทุกๆหม้อ ขุมที่ 5 ชื่อว่า “อยคุฬะนรก”เต็มไปด้วยก้อนเหล็กแดงเกลื่อนกลาด ไม่ว่ามองไปทางไหนมีแต่ก้อนเหล็กแดงลุกเป็นไฟทั้งสิ้นสัตว์

นรกทั้งหลายล้วนแต่มีความหิวโหยครั้นเห็นก้อนเหล็กแดงก็ดีใจ เพราะอกุศลบันดาลให้เห็นก้อนเหล็กเป็นอาหารจึงรีบวิ่งเข้าไปยื้อแย่งกันกิน ขุมที่ 6 ชื่อว่า “ปิสสกปัพพตะนรก” มีภูเขาใหญ่ตั้งอยู่ทั้ง 4 ทิศ เป็นภูเขาเคลื่อนที่ไม่หยุดหย่อนกลิ้งบดสัตว์ทั้งหลายที่มาเกิดในที่นี้ให้บี้แบนกระดูกแตกละเอียดถึงแก่ความตายแล้วก็กลับเป็นขึ้นมาใหม่ (พระเทพมุนี, 2526)

นรกขุมที่ 7 ชื่อว่า “ธุสะนรก” สัตว์ที่มาเกิดในขุมนรกนี้ล้วนมีความหิวกระหายน้ำ วิ่งกระเสือกกระสนไปทั่วนรก ปรากฏมีน้ำอันใสเย็นสะอาดสัตว์นรกทั้งหลายเห็นต่างเขาก็ดีใจวิ่งไปถึงแล้วกระโดดลงเพื่อจะกินจะอาบด้วยอำนาจกรรมบันดาลน้ำถึงท้องก็กลายเป็นแกลบลุกเป็นเปลวไฟทั้งๆที่อยู่ในท้อง ขุมที่ 8 ชื่อว่า “สีตโลสิตะนรก” มีน้ำเย็นยะเยือกยิ่งกว่าความเย็นทั้งหลายเมื่อสัตว์นรกตกลงไปก็ตายเพราะความเย็นด้วยอำนาจอกุศลกรรมก็กลับเป็นขึ้นมาอีก แล้วจึงพากันคลานขึ้นมาข้างบนเพื่อจะให้พ้นจากความเย็นนั้น นายนิริยะบาลเห็นขึ้นมาก็จับโยนลงไปในน้ำเย็นอีก ขุมที่ 9 ชื่อว่า “สุนขะนรก” ในนรกขุมนี้เต็มไปด้วยสุนัขนรกทั้งหลาย มีอยู่ 5 จำพวก คือหมาดำ หมาขาว หมาเหลือง หมาแดง หมาลาย หมาทั้ง 5 จำพวกนี้มีรูปร่างใหญ่โตแลดูน่ากลัวนักหนาส่งเสียงเห่าหอนดังฟ้าลั่นฟ้าร้อง ยังปรากฏมีฝูงแร้งและฝูงกาอยู่อีกเป็นอันมาก แรงกล้าเหล่านี้มีลักษณะแปลกประหลาดคือ ที่ปากและตีนเป็นเหล็ก ลุกแดงเป็นเปลวไฟ ขุมที่ 10 ชื่อว่า “ยันตปาสาณะนรก” ปรากฏมีภูเขา 2 ลูกเป็นภูเขาประหลาดคือเป็นยนต์ หมุนหันกระทบกันอยู่เสมอเป็นจังหวะไม่ขาดระยะ พอสัตว์มาเกิดในนรกนี้แล้วนายนิริยะบาลก็จับศีรษะสัตว์นรกนั้นใส่เข้าไปในระหว่างภูเขาทั้งสอง ยมโลกนรก ตั้งอยู่ตามลำดับถัดกันไปต่อจากอุสสทะนรก ในทิศบูรพาเบื้องหน้าของสัญชีวะมหานรกแม้ในทิศอื่นอื่นอีก 3 ทิศ ก็มียมโลกนรกนี้ ซึ่งมีชื่อและลักษณะอย่างเดียวกัน นอกจากนี้ยมโลกนรกยังมีปรากฏในมหานรกขุมอื่นอีก เช่นเดียวกัน

“อุสสทนรก” เป็นบริวารล้อมรอบนรกขุมใหญ่ ครั้นสัตว์นรกพ้นโทษจากมหานรกขุมใหญ่แล้วหากกรรมยังไม่สิ้นก็เคลื่อนออกไปสู่ในนรกบริวารที่ใกล้ชิดมหานรกอันดับที่หนึ่งคือ “คูถนรก” ที่เต็มไปด้วยหมู่หนอนเป็นอันมาก มีปากแหลมดังเข็ม ตัวใหญ่โต หมู่หนอนทั้งหลายล้อมกายสัตว์นรกแล้วพากันกัดกินเนื้อ เหลือแต่กระดูก ขุมต่อจากนั้นชื่อว่า “กุกกุฬนรก”มีเถ้าถ่านซึ่งรุ่มร้อนสำหรับเผาสัตว์นรกได้รับทุกขเวทนาเมื่อสัตว์นรกทั้งหลายพ้นโทษจากคูถนรกแล้วหากกรรมยังไม่สิ้นก็จะต้องมาตกนรกขุมนี้ ขุมต่อจากนั้นชื่อว่า “อสิปัตตนรก”มีต้นมะม่วงใหญ่ใบดกหลายต้นดูประหนึ่งสวนอุทยาน ครั้นสัตว์นรกทั้งหลายหลุดพ้นจาก กุกกุฬนรก มาได้ พอมาถึงขุมนี้ต่างดีใจชวนกันไปนั่งนอนใต้ต้นมะม่วง ยังไม่ทันได้รับความสบายดั่งที่หวังไว้ด้วยแรงอกุศลดลบันดาลให้มีลมพัดใบมะม่วงกลายเป็นหอกเป็นดาบ หลุดร่วง

ลงมาถูกกายสัตว์นรกเหล่านั้น ขุมต่อจากนั้นชื่อว่า “เวตรณีนรก”เต็มไปด้วยน้ำเค็มมีเครือหวาย ล้อมอยู่โดยรอบมีดอกบัวอยู่ท่ามกลางทำให้สัตว์นรกทั้งหลายเข้าใจว่าเป็นแม่น้ำอันเย็นสนิท พอพ้นจาก อสิปัตตนรก มาถึงเห็นแม่น้ำก็ดีใจหวังจะอาบดื่มให้สบายวิ่งมาโดยเร็วพอถึงก็รีบกระโจนลงไปเครือหวายแหลมคมก็บาดร่างกายให้เป็นแผลในน้ำเค็ม ประสบทุกขเวทนา

“มหานรก” ประกอบด้วย สัญชีพนรก กาฬสุตตะนรก สังฆาฏนรก โรรุวะนรก มหาโรรุวะนรก ตาปะนรก มหาตาปะนรก อวีจีนรก ในมหานรกนี้ไม่มีที่ว่างเปล่า เต็มไปด้วยฝูงสัตว์นรกเบียดเสียดกันอยู่เต็มพื้นที่ ไฟนรกลุกโชนอยู่ตลอดเวลา ไม่เคยดับไหม้ ครุกรุ่นอยู่ตลอดกัลป์ บาปกรรมของสัตว์นรก ลุกขึ้นเป็นไฟเผาภายในตัวบุคคลนั้น ราวกับเป็นฟืนซึ่งไม่เคยดับเลย มหานรกทั้ง 8 ขุมนี้ ล้อมรอบด้วยนรกบ่าว แบ่งย่อยเป็นนรกเล็กอีกเรียกว่ายมโลก นรกใหญ่ทั้ง 8 ขุมนั้นไม่มียมบาล แต่นรกบ่าวและนรกเล็กมียมบาลอยู่ด้วย ยมบาลทั้งหลายนั้น เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ได้ทำทั้งบาปและบุญ เมื่อตายจึงได้ไปเกิดในนรกเป็นเวลา 15 วัน ถูกยมบาลอื่นๆฟันแทงตลอด 15 วันนั้น ต่อจากนั้นก็ได้กลับเป็นยมบาลอีก 15 วัน วนเวียนไปมาเช่นนี้จนกว่าจะสิ้นบาปที่ได้เคยกระทำไว้ เป็นเหมือนเปรตจำพวกหนึ่ง ซึ่งมีชื่อว่าวิมานเปรตนั้น บางตนกลางวันเป็นเปรตกลางคืนเป็นเทวดา บางตนกลางวันเป็นเทวดากลางคืนเป็นเปรต บางตนข้างขึ้นเป็นเปรตข้างแรมเป็นเทวดาบางตน ข้างขึ้นเป็นเทวดา ข้างแรมเป็นเปรต จนกว่าจะสิ้นบาปกรรมที่เคยทำ เปรตและยมบาลดังกล่าวมีลักษณะคล้ายกันคือ วนเวียนเกิดเป็นสัตว์นรกบ้างเป็นยมบาลบ้างเมื่อสิ้นบาปกรรมแล้วจึงจะเกิดเป็นยมบาลอย่างเดียว แต่บางตนเมื่อสิ้นบาปกรรมแล้วมิได้เกิดเป็นยมบาลแต่ตายไปเกิด ณ ที่แห่งอื่น

“โลกันตนรก” แปลว่านรกที่ตั้งอยู่สุดโลกจักรวาล เป็นนรกพิเศษ ขุมใหญ่ ซึ่งอยู่นอกจักรวาล อยู่ในระหว่างโลกจักรวาล 3 โลก มีสภาพมืดมน แสงเดือน แสงดาว และแสงดวงอาทิตย์ส่องไปไม่ถึง เปรียบเหมือนคนหลับตาในคราวเดือนดับ อยู่นอกจักรวาลพ้นจาก โลกสวรรค์ โลกมนุษย์ และโลกนรกออกไป สัตว์ที่เกิดในนรกนี้ ร่างกายใหญ่โต มีเล็บมือเล็บเท้ายาวยิ่งนัก ใช้เล็บมือเล็บเท้าเกาะอยู่ตามชายเชิงจักรวาล ห้อยๆโหนโยนตัวอยู่ชั่วนิรันดร์ ได้รับทุกข์ อันแสนสาหัสได้แต่รำพึงว่าทำไมถึงมาอยู่ที่นี่ เห็นจะมีแต่ตนผู้เดียว ที่รำพึงเช่นนี้ก็เพราะมืดจนมองไม่เห็นเพื่อนสัตว์นรกด้วยกัน ตลอดเวลาไม่ต้องทำอะไรมีแต่จะห้อยโหนโยนตัวเปะปะไปด้วยความหิวโหย คลานป่ายตะกายไปถูกมือกันและกันเข้าแล้ว ก็สำคัญว่าพบอาหารขวนขวายคว้าฉวยจับกุมกันต่างคนต่างก็จะตะครุบกันกิน ไม่ช้าก็เผลอปล่อยมือที่เกาะอยู่เลยพากันพลัดตกลงไปข้างล่าง เต็มไปด้วยน้ำกรดอันเย็นยะเยือก พอถึงพื้นน้ำตัวตนร่างกายก็เปื่อยแหลกลง เพราะ

ฤทธิ์น้ำกรดเย็นนั้น ถึงตายแล้วก็กลับฟื้นเป็นตัวตนขึ้นมารู้สึกหนาวเย็นจึงรีบตะเกียกตะกายปีนป่ายขึ้นมาเกาะเชิงเขาจักรวาลตามเดิม ด้วยความลำบาก ยากเข็ญแล้วก็ห้อยโหนโยนตัวหาอาหารด้วยความหิวโหยต่อไปอีก นรกทั้งหลายที่กล่าวมานี้ เป็นสถานที่ปราศจากความสุขโดยสิ้นเชิง มีแต่ความทุกข์ทรมานอย่างเดียวเท่านั้น สัตว์ที่เกิดในนรกเหล่านี้ เสวยทุกข์โทษอยู่นานเท่าไหร่นั้นไม่แน่นอน เพราะขึ้นอยู่กับบาปกรรมที่ได้กระทำไว้ ทั้งนี้ย่อมเป็นไปตามนัยที่ว่า “อปาเยสุ หิ กมฺมเมว ปมาณ” ในอบายภูมิทั้งหลายอกุศลที่ทำไว้นั่นเองเป็นเครื่องประมาณอายุของสัตว์ หมายความว่าถ้าทำบาปกรรมไว้มากก็ต้องตกอยู่นานและต้องตกนรกหลายขุม ถ้าทำบาปกรรมไว้หน่อย เพียงมาตกนรกได้ไม่นานกุศลกรรมที่ทำไว้บันดาลให้ระลึกถึงบุญกุศลนั้นขึ้นมาก็เปลี่ยน สภาพไปอุบัติเกิดในภูมิอื่นต่อไป การที่จะไปเกิดในนรกได้ก็เพราะทำบาปกรรมความชั่ว คือบาปทางกาย บาปทางวาจา บาปทางใจ พระพุทธวัจนะตรัสไว้ว่า “นิรยํ ปาปกมฺมิโน” คนทำบาปไว้ต้องลงไปเกิดในนรก ตัวอย่างดังต่อไปนี้ บุคคลที่กระทำปาณาติบาต ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเป็นประจำ ครั้นสิ้นชีวิตตายไปผลกรรมย่อมจะทำให้ไปเกิดใน “สัญชีพมหานรก”บุคคลที่กระทำอทินนาทานประพฤติเป็นโจรเป็นขโมยลักเล็กขโมยน้อยย่อมถูกกรรมชักนำไปเกิดใน “กาฬสุตตมหานรก” บุคคลที่กระทำกาเมสุมิจฉาจารประกอบด้วยราคะประพฤติผิดประเวณีเป็นประจำย่อมนำต้นไปเกิดใน “สังฆาฏมหานรก”บุคคลที่กระทำมุสาวาทประพฤติวจีทุจริตทำผิดทางวาจาเป็นประจำครั้นสิ้นชีวิตแล้วกรรมก็จะส่งผลให้ไปเกิดใน “โรรุวมหานรก”บุคคลที่ดื่มสุราเมรัย เกิดความมัวเมาประมาทขาดสติสัมปชัญญะเป็นประจำย่อมเป็นปัจจัยนำไปเกิดใน “มหาโรรุวมหานรก”

4. สรุป

คนไทยเชื่อเรื่องผลแห่งการทำบุญแล้วจะได้ขึ้นสวรรค์ ภาพจิตรกรรมช่วยให้สามารถอธิบายลักษณะสวรรค์ให้กับประชาชนซึ่งในยุคสมัยก่อนนั้นการศึกษายังไม่ทั่วถึงผู้คนไม่สามารถที่จะอ่านตำรับตำราได้โดยง่าย จึงต้องเขียนภาพเพื่ออธิบายให้คนทั่วไปสามารถเข้าใจถึงบาป บุญ คุณ โทษ รูปแบบและคติความเชื่อพุทธปรัชญาในจิตรกรรมฝาผนัง ภาพไตรภูมิ ภาพพุทธประวัติตอนมารผจญ และภาพทศชาติชาดก นั้น นอกจากเขียนขึ้นเพื่อประดับตกแต่งศาสนสถานให้มีความสวยงามแล้วยังเป็นการสื่อสารถ่ายทอดหลักธรรมคำสอนเพื่อให้พุทธศาสนิกชนนั้นได้น้อมนำมาเป็นแบบอย่างแนวทางในการดำเนินชีวิตได้เป็นอย่างดี คติความเชื่อเรื่องนรกและสวรรค์ เป็นคำสอนที่สำคัญในพระพุทธศาสนา เพราะเกี่ยวข้องกับเรื่องวิถีชีวิต ศีลธรรมและเป้าหมายอุดมคติของชีวิตมนุษย์ นรกและสวรรค์หรือภพภูมิมีความสัมพันธ์

กันอย่างใกล้ชิด สัตว์ทั้งหลาย จะเกิดอยู่ในภพภูมิใดนั้นขึ้นอยู่กรรมที่ตนเองนั้นได้กระทำ พระพุทธเจ้าตรัสถึงกฎแห่งกรรม “คนทำกรรมใดไว้ ย่อมเห็นกรรมนั้นในตน คนทำกรรมดี ย่อมได้รับผลดี คนทำกรรมชั่ว ย่อมได้รับผลชั่ว คนหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น” สวรรค์นั้นมิใช่จุดหมายที่แท้จริงของพระพุทธศาสนา จุดหมายที่แท้จริงคือ การดับกิเลส ความทุกข์อย่างสิ้นเชิง ตราบใดที่ยังเวียนว่ายตายเกิด แม้จะอยู่ในสวรรค์ ก็ไม่อาจพ้นจากทุกข์ได้อย่างแท้จริง คติสำคัญตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่า สวรรค์ไม่ว่าชั้นไหนจนกระทั่งถึงชั้นพรหมก็ล้วนไม่เที่ยงไม่ได้อยู่นิจนิรันดร์จะต้องหมุนเวียนว่ายตายเกิดไปตลอด จุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนาคือการพ้นออกไปจากไตรภูมิ จะต้องหลุดพ้นจากภพภูมิเหล่านี้ทั้งหมด คือพ้นจากชั้นสวรรค์เทวดา ชั้นพรหม ไปสู่โลกุตรภูมิ ความรุ่งเรืองของสวรรค์ความยิ่งใหญ่ของพรหม แม้ว่าจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิแม้ว่าจะเป็นเทวดามีความสุขปานใดก็ไม่เที่ยงแท้ในที่สุดก็ต้องเสื่อมสลายสูญไป ควรที่จะแสวงหาสิ่งที่ดียิ่งกว่านั้น คือ “พระนิพพาน”

5. เอกสารอ้างอิง

บุญเลิศ เสนานนท์. (2543). *โลกสัณฐานโชตรตนคัณฐี.* กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

บุญเหลือ บุราณสาร. (2544). *โอกาสโลกทีปนี.* กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

ปฐมพงศ์ บูชาบุตร. (2565). ศึกษาวิเคราะห์สุนทรียธรรมในทศชาติชาดกของพระโพธิสัตว์. *วารสารมหาจุฬาวิชาการ,* 9(2), 64-78. สืบค้นจาก https://so04.tci-thaijo.org.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส. (2503). *ปฐมสมโพธิกถา.* กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

พระเทพมุนี (วิลาศ ญาณวโร). (2526). *โลกทีปนี.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มิตรสยาม.

พระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2563). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์.* พิมพ์ครั้งที่ 34. กรุงเทพฯ: ผลิธัมม์.

พระราชปริยัติกวี. (2561). การศึกษาวิเคราะห์แก่นธรรมจากชาดก. *วารสารมหาจุฬาวิชาการ*, 5(2), 1-17. สืบค้นจาก https://so04.tci-thaijo.org.

มูลนิธิธรรมทานกุศลจิตและพิพิธภัณฑ์จรรโลงพระพุทธศาสนา. (2564). *พระพุทธประวัติ 29 พระพุทธเจ้าและสรุปหลักธรรมในพระพุทธศาสนา.* กรุงเทพฯ: ผลิธัมม์.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2554). *พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยสุโขทัยไตรภูมิกถา.* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2539). *สารานุกรมพระพุทธศาสนา.* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ISSN: 2822-048X (Online)

มูลนิธิพุทธศาสนศึกษา วัดบุรณศิริมาตยาราม

ที่ตั้ง เลขที่ 5 ถนนอัษฎางค์ แขวงศาลเจ้าพ่อเสือ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร 10200

https://so08.tci-thaijo.org/index.php/dhammalife/index

Copyright © Journal of Dhamma for Life

Platform &
workflow by
OJS / PKP